

ÖZBEK YAZI DİLİNİN KURUCUSU ALİ ŞİR NEVAÎ *

A. K. BOROVKOV

Çeviren : RASİME UYGUN

I.

A li Şir Nevaî yaşının geçkin bir devresinde, ölümünden biraz evvel, *Muhâkemetü'l-lûgateyn* adlı fevkalâde değerli eserini yazmıştı. Edebî faaliyetinin sonucu sayabileceğimiz bu eserde, Nevaî edebiyat ve onun gayeleri hakkında nazariyelerini ifade etmiştir. Mevzuu dil olan *Muhâkemetü'l-lûgateyn*'de dikkati çeken nokta, müellifin bilhassa kendi millî edebiyatının mukadderatı üzerinde durmasıdır. Yüzyıllar boyunca gelişmiş ve söz sanatında şöhretli adlar yaratmış bulunan, münakaşa götürmez bir otoriteye sahip ve taklit bakımından erişilmez bir nümune teşkil eden İran edebiyatının hâkim olduğu devirde, büyük şair ve hakîm üstat Nevaî, kendi millî edebiyatının temelini esaslî bir şekilde kurmağı ömrünün başlıca hizmeti telâkki etmiş; bu muvaffakiyeti çağdaşları tarafından da tasdik edilmiştir. *Lisânü't-tayr* manzumesinde yeni millî edebiyatın kurucusu olduğunu iftiharla söylüyor :

ترك نظميدا چو تارتيب مين علم ايلاديم اول مملكت ني بير قلم

Türk nazmında bayrak çekip savaşa katılınca

O memleketi kendi fermanıma tâbi bir ülke haline getirdim (kalemrev). **

Nevaî için, millî edebiyat yolunda yapılan mücadele aynı zamanda edebî dilin yaratılması için yapılan mücadele de idi. Nevaî, şairlerinde millî dilin canlanmasına yardım etmenin ve umumî bir

* A. K. Borovkov, *Alişer Navoi kak osnovopolojnik uzbekskogo literaturnogo yazıka*, Alişer Navoi. Sbornik statey. Akademiya Nauk SSSR. Moskva-Leningrad 1946, 92-120. s.

** Makalenin müellifi, Nevaî'nin eserlerinden aldığı misallerde okuyuş ve tercüme bakımından hatalar yapmıştır. Biz burada misalleri dilimize doğrudan doğruya asıllarından çevirdik. Bu hususta yardımlarını gördüğümüz Prof. Dr. A. N. Tarlan'a teşekkürlerimizi ifade ederiz.

edebî dilin kurulmasına çalışmanın bir şair için şerefli bir vazife olduğunu müteaddit defalar söylemektedir. *Leylâ ve Mecnun* adlı eserinin meşhur son kısmında bu hususta şöyle der :

آزراق ایدی اندا ترکی ذوقی	چون فارسی ایردی نکته شوقی
کیم فارسی انکلار اولدی محظوظ	اول تیل بیلا نظم بولدی ملفوظ
قیلدیم بوفسانه‌نی حکایت	مین ترکچه باشلابان روایت
ترکی ایلا داغی بهره آغای	کیم شهرتی چون جهانغه بولغای
کوبتورخوش طبع و صافی ادراک ¹	نچون که بوکون جهاندا اتراک

*Nükte şevki farsça olduğu için
Türkçenin zevki onda daha azdı.
Şiir o dil ile yazıldığı için
Farsça bilenler zevk alırlardı.
Ben rivayete türkçe başlayarak
Bu masalı hikâye ettim ;
Çünkü bugün cihanda Türkler
Çokturlar, iyi istidatlı ve temiz anlayışlıdır.*

Türk dilini kuvvetli bir edebiyat dili mertebesine yükseltmek gayreti, Nevaî'nin kanaatine göre, şahsî bir mesele olmadığı gibi, saray muhitinin geçici modası da olamazdı. "Halka, halkın dili ile hitabetmeli" Nevaî'nin asıl gayesi bu idi. Dil meselesi onun nazârında bir devlet meselesi olmuştu. Milletle millî dil ile konuşmak lüzumu fikri, Nevaî'nin başka bir eserinde, *Sedd-i Sikenderî*'de ikna edici bir tarzda ifade olunmuştur :

که تا ترک الفاضلی شایعدورور	سینکا آنجه حق لطفی واقعدورور
یقین قیلما میش خلق سنديث کشی ²	بو تیل برلا تا نظم ایرور خلق ایشی

*Allah sana o kadar lûtfetmiştir ki
Türk kelimeleri (dili) cihana yayılmıştır ;
Bu dil ile halk manzumeler vücuda getirmiştir.
Muhakkak ki (Allah) senin gibi bir insan yaratmamıştır.*

¹ خمسة امیر علی شیر نوابی (Hamse), Taşkent 1905, taşbasması, 269. s.

² A. e., 380. s.

Şaire göre edebî dilin yaratılma, yayılma ve yerleşmesi, Orta Asya'da hâkimiyet süren İran edebiyatına hacım ve ehemmiyet bakımından müsavi olan edebiyatın gelişmesine bağlı idi. Ayrıca *Hayretü 'l-ibrâr* adlı eserinde, edebî faaliyetinin gayesinden bahsederken, şunu belirtmektedir :

فارسی ایل تابتی چون خرسندلیق   ترکی داغی تابسه برومندلیق³

*Farslar mademki kendi hisselerini alıp mütmain oldular,
Türkler dahi bu hikâyenin semerelerinden faydalansınlar.*

Bu düşünce Nevaî'nin diğer eserlerinde de görülür; kendi de, çok defa söylediği gibi, bu onun daima kaleme sarılmasına âmil olmuştur.

Ali Şir Nevaî'nin *Muhâkemetü 'l-lûgateyn*'de bu hususta ifade ettiği görüşlerin birinci derecede ehemmiyeti vardır. Bu eserin ana fikri, türkçenin farsça ile karşılaştırılması ve edebiyatın gelişmesinde türkçenin üstünlüğünün müdafaasıdır. Nevaî devrinde Timur devletinin her iki bölümünde de İran dili ve edebiyatının hâkim olduğu ve bu bakımdan büyük Özbek şairin mensup bulunduğu edebî muhitin karakteristik bir durum arz ettiği malûmdur. Bu devrin edebiyatını bize aydınlatacak olan ve bu hususta yegâne memba teşkil eden 1490—1491 de yazılmış *Mecâlisü 'n-nefâis* adlı mensur eserinde, Nevaî, çocukluk ve gençlik çağında karşılaştığı veya başkalarından işitmek suretiyle tanıdığı yaşlı ve edebiyatla ilgisi olan en yakın çağdaşları hakkında malûmat vermektedir. Bu eserin⁴ ikinci babında, Nevaî, doksan dört yaşlı çağdaşından doksanını zikretmektedir; kendi ifadesine göre bunlardan on altısı "türkîgü", yani türkçe yazanlar; bunlardan Semerkantlı Harîmî Kalender, Andhulu Tarhanî, Horasanlı Derviş Nazikî, meşhur Heratlı Lûtfî, Yakînî, Belhli Ataî, Semerkantlı Camî Suhudî Bilâl, Herat'ta ölen Nevaî'nin dayısı Kabulî mahlâslı Mir Said ve Garibî mahlâslı Muhammed Alî, Semerkantlı Mirza Beg ve Seyyid Hasan Erdeşîr'dir.

Bundan sonra gelen 3. bapta,⁵ en yakın çağdaşı bulunan yüz on bir edebiyatçının yalnız üçünü zikretmektedir : bugünkü Kuzey

³ A. e., 13. s.

⁴ Rus İlimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü yazm. A 810, 17b v.d.

⁵ A. y., 49a v.d.

Afganistan'da bulunan Çeçektu kasabasından Şevkî, Belhli Mecnun ve meşhur Gedaî. Bunlar farsça değil, türkçe yazarlardı. Diğerlerinin de farsça yazdıkları anlaşılmaktadır.

Burada en ziyade, halkı çok eskiden beri farsça konuşan Timurîler devleti hükümdarı Hüseyin kastedilmektedir; merkezi Semerkant olan ikinci Timurî devletinde de edebî hayat farklı değildi. Bundan başka, Nevaî'ye göre, yukarıda adları geçen bütün "türkîgü" şairler, hemen hemen istisnasız olarak iki dil bilir, hem türkçeyi, hem farsçayı kullanırlardı. Nitekim Nevaî, Tarhanî hakkında biyografik malûmat verir ve misal olarak onun farsça yazdığı şiiri gösterirken türkçe⁶ şiirler yazdığını da ilâve etmektedir. Lûtfî hakkında da, türkçe ve farsça nazımda onun çapında kimsenin olmadığını, ancak şiirindeki şöhretinin daha fazla olduğunu ve en çok türkçe divanının tanındığını söylemektedir.⁷

Nevaî'nin işaret ettiği gibi Seyyid Hasan Erdeşir "iki dilde yazardı"⁸ v.s. Hülâsa, Nevaî devrinde, Timur devletinin her iki bölümünde farsça yerleşmiş bir yazı dili sıfatiyle hâkim bir vaziyette idi.

Ali Şir Nevaî, *Muhâkemetü 'l-lûgateyn*'de geniş ölçüde vuku bulan dil karışmasına ve iki dilliliğin çoğalmasına işaret etmektedir: "Türklerin asîli ve avamı, nökeri ve beyi farsçaya o derece hâkimdirler ki, günlük hayata ait her şeyi farsça anlatabilecek durumdadırlar. Bazıları çok güzel ve vazih konuşurlar. Hattâ Türk şairleri Fars dilinde ince şiirler meydana getirebilirler; konuşmaları da beliğdir. Halbuki İranlılarda gerek halk ve üst tabaka, gerek cahil ve okumuş unsurlar, türkçeyi konuşamadıkları gibi, bu dili konuşanları da anlamazlar. Ve yüzde, hattâ binde biri türkçeyi öğrenip de konuşmağa kalksa, onun İranlı olduğu hemen belli olur."⁹

Şairlerin türkçeyi ihmal ederek farsçayı tercih etmeleri nasıl izah edilebilir? Nevaî başlıca iki sebep göstermektedir: birincisi, yerleşmiş ananenin tesiri, ikincisi, farsçanın kolay olmasıdır. Ne-

⁶ A. y., 33b.

⁷ A. y., 42a.

⁸ A. y., 47b.

⁹ [E.] Quatremère, *Chrestomathie en turk oriental*, Paris 1845, 46. s. [Ali Şir Nevai, *Muhakemet-ül-lûgateyn*, çev.: İshak Refet İşıtman, Ankara 1941, 112-113. s. (çev. notu)].

vaî'nin bu suali bu şekilde cevaplandırması, bugün dahi birçokları tarafından pek safça görülür. Buna rağmen, mesele daha iyi düşünülecek olursa, Nevaî'nin cevabı oldukça tatmin edicidir. Nevaî zamanında türkçenin ancak halk arasında kullanıldığını ve işlenmiş kaidelere ve üslûp kalıplarına sahip olan Fars yazı dili ile mukayese edilerek şairlerce tabiatıyla "kaba" görüldüğünü de unutmamak gerekir. Nevaî, türkçenin işlenmemiş olduğuna, onun lûgat zenginliğine ve gramer şekillerindeki elâstikiliğin hiç bilinmediğine işaret etmektedir. Türkçenin lûgat bakımından zenginliğini birçok misallerle aydınlatmakta ve şöyle demektedir: "Türkün bilgisiz ve zavallı gençleri, güzel sanarak, farsça şiir söylemeğe özeniyorlar. Bir insan etraflı ve iyi düşünse, türkçede bu kadar genişlikler, incelikler durup dururken bu dilde şiir söylemenin ve sanat göstermenin daha kolay, daha beğenileceğini anlar. . ."¹⁰

Gerçi Nevaî'den önce de türkçe yazan şair ve muharirler vardı ve birçokları büyük şöhret sahibi olmuşlar, amma Türk dili ve edebiyatı lehine katî bir değişiklik meydana getirmemişlerdir. Nitekim Nevaî de, Kara Hulagu ve Timur zamanından, onun oğlu Şahruh'un hükümdarlığı nihayetine kadar Sekkâkî, Haydar, Harezmî, Atayî, Mukimî, Yakînî, Emirî ve Gedaî gibi türkçe yazan şairlerin ortaya çıktığını kaydetmekte, ancak "adı geçen şairler içinde Lûtfî'den başka İran şairleri ile aynı çapta sayılabilecek kimsenin bulunmadığını ilâve etmektedir."¹¹

Lûtfî'yi Nevaî "ne İran ve ne de Türk edebiyatında (her halde vatandaş şairler arasında) onunla boy ölçüşecek şair olmadığını" söylemekle pek çok metheder. Yine Nevaî'ye göre onun türkçe divanı herkesçe tanındığı halde, 10 000 beyti aşan *Zafername* adlı tercümesi, tezkirelere alınmaması yüzünden, şöhret kazanmamıştır.¹²

Nevaî farsça ile boy ölçüşebilecek büyük bir edebiyat ve yazı dili tasavvur ediyordu. Yukarıda adı geçen Ataî'ye sitem etmesi anlaşılmiyacak bir şey değildir. Nevaî, "Ataî'nin şiirlerinin Türkler arasında (Etrâk arasında) kısa bir zamanda şöhret kazandığını, fakat kafiye bakımından kusurlu olduğunu işaret eder ve der ki: "Ataî basitçe yazar ve kafiye hususunda dikkatli değildir."¹³

¹⁰ Quatremère, *a. e.*, 46. s. [İşitman, *a. e.*, 130. s. (çev. notu)].

¹¹ Quatremère, *a. e.*, 32. s.

¹² مجالس النفائس R. İl. Akad. Şark E. yazm. A 810, 42a ve 42b.

¹³ مجالس النفائس R. İl. Akad. Şark E. yazm. A. 810, 43a.

Nevaî zamanında farsça, edebiyatta hâkim vaziyeti muhafaza ediyordu; bu onu *Muhâkemetü 'l-lûgateyn*'i yazmağa ve türkçenin edebî bir dil olması mümkün ve lâzım olduğunu; farsçadan aşağı olmadığı gibi, lûgat ve gramer şekillerinin kıvraklığı ile daha da üstün olduğunu göstermeğe sevk etti.

Görüşlerini ispat için, mânalarına farsçada tam karşılığı bulunmayan ve şiirde muhtelif nüanslar ifade eden birtakım fiiller sıralar, o vakitler şiir dilinde fevkalâde mühim rol oynayan çok sayıda sinonimlere işaret eder.

Türk şairlerinin tuyuğlarda kafiyeli kelime oyunları ile birlikte kullandıkları homonimlerin farsçada yokluğuna bilhassa dikkati çeker. Türkçede mânaca yakın kelimelerin bolluğunu gösteren diğer misallerin yanında devrinde sinonimlere verilen ehemmiyeti misalle gösterir: "Şiir gönül işidir. O evrilir, çevrilir, sevgiye, aşka varır. Aşkta ağlayıp inlemekten daha çok bir şey bulunmaz. Ağlamak türlü türlü olur. Yığlamsınmak kavramını anlatmak için *ingremek*, *singremek* kelimeleri kullanılır, içli içli, gizli gizli ve yavaş yavaş ağlamak demektir."* Nevaî'nin işaret ettiği gibi, farsçada bu misalde gösterilen mâna farkları yoktur.

Bunun yanında *Muhâkemetü 'l-lûgateyn*'de arapçada bulunan, farsçada ise bulunmayan müşareket ve müteaddi (faktitif) şekilleri *-çi* eki ile yapılan nomen actorisler, *-dik* ve *-geç* ekli gerundiumlar, *kör-* yardımcı fiille kurulan birtakım fiil terkipleri, tabanın birinci kısmının tekrarlanması ile teşekkül eden tekit sıfatları, *-vul* ekli isimler ve *-al*, *-el* ekli alışkanlık bildiren şekiller zikredilmektedir. Bütün bu sinonimler ve gramer hususiyetleri /farsça için tamamıyla yabancı olduğu, ifadesi mümkün olmadığı ve Farslar tarafından çok defa olduğu gibi benimsendiği için, Nevaî tarafından sayılmaktadır. Umumiyetle dilin bu usulle değerlendirilmesi karakteristik bir harekettir. Hâkim ve yerleşmiş edebî dil ile mukayese edilen halk dilinin olgun ve zengin olduğunu ispat için çok defa bu çeşit deliller kullanılmaktadır. Neticede Nevaî şöyle der: "Sözü anlamlandırma işinde Türk, Farsı geride bırakır. Türk kendi öz dilinde öyle incelikler, öyle güzellikler, öyle sanatlar göstermiştir ki, Tanrı dilerse, yerinde anlatılacak" v.d.**

* *Muhâkemet-ül-lûgateyn*, çev.: İ. Refet Işıtman, 117. s. (çev. notu).

** Işıtman, *a. e.*, 112. s. (çev. notu).

Türkçeye karşı ihmalkârlığın sebeplerini izah ederken kendini de misal olarak alması nazar-ı dikkati çeker, gençliğinde şiire başladığı zaman, herkes gibi, evvelâ farsça şiirler yazmıştır, fakat “sinn-i şuura” vasıl olunca türkçeyi düşünmeğe başladı, işte o zaman hakikî güzellikleri görmüş oldu “...Ana dilim üzerine düşünmeğe koyuldum: türkçenin derinliklerine dalınca üzerime on sekiz bin âlemden daha yüksek bir âlem göründü. Bu âlemin süsler, bezekler içerisinde enginleşen gökü, dokuz gökten daha üstündü; bu erdemler, yücelikler hazinesinin incileri yıldızlardan daha parlaktı. Bu âlemin bahçelerine daldım; gülleri güneşler gibi idi; her yanında gözler görmedik, el ayak değmedik neler neler vardı. Ama bu tılsımın yılanları pek korkunç, bu güllerin dikenleri pek yamandı!.. Bunları görünce düşündüm ve dedim ki: demek bizim Türk ozanları türkçeyi bırakıp boşlamışlar ve böyle göçüp gitmişlerdi!..”¹⁴

Karşısına çıkacak bütün güçlükleri göze alan, korkmadan dikenli yolu intihabeden ve hazine yolunu bularak, kıymetli taşları elde eden büyük “Özbek” (=Çağatay) şairinin şiir çayırında hoş kokulu çiçekleri toplamış olduğunu söylemekte hakkı vardır. İstidadı sayesinde türkçenin ananelerini sağlam bir şekilde temellendiren Nevaî, edebî dili tesis etmekte büyük bir muvaffakiyet göstermiştir.

Ali Şir Nevaî'nin yolu mücadelesiz geçmemiştir. O çok defa derin bir anlayışsızlık ve açık bir düşmanlık havası karşısında kaldı. Herat tarihçileri ve Nevaî biyografıları onun edebiyat ve bilhassa dil tartışmalarına dair bazı teferruat vermişlerdi. Bazı şairler Nevaî'nin ana dile olan sarsılmaz temayülünü yermişler, hattâ alaya almaktan da kaçınmamışlardı.

Acaba Nevaî'nin edebî dil hususunda görüşleri nasıldı? Onun zamanında üç dil, yani arapça, farsça ve şairin kendi dili nüfuzunu hissettirmişti. O devir ilim ve edebiyatında iyice yerleşmiş bulunan ve dinî gelenek dolayısıyla mukaddes addedilen arapça Nevaî'nin nazarında itibarını muhafaza etmişti. Nevaî arapça için “Arap dili, seçkinlik ve yükseklik bakımından dillerin en ilerisidir. Bu nokta üzerinde hiç kimsenin aykırı düşündüğü ve ayrı bir dâva güttüğü yoktur. Çünkü Tanrı Kur'anı bu dille inmiştir; peygamberlerimizin hadîs-

¹⁴ Quatremère, *a. e.*, 47. s. [Işıtman, *a. e.*, 132. s. (çev. notu)].

leri gene bu dil ile söylenmiştir; büyük velilerin, din ulularının ileri sürdükleri gerçek ve değerli düşünceler gene bu dil ile meydana gelmiştir.”¹⁵

Fars edebî dilinde oldukça geniş ölçüde kendini gösteren arapçanın nüfuzu, Nevaî’de ancak edebiyat dilinin yaptığı iktibaslar ölçüsünde vardır. Tükçenin ateşli müdafii olmakla farsçanın Türk edebiyatına olan hâkimiyetine karşı açıkça cephe almakla beraber, farsçaya mutlak düşmanlığı yoktu. Nevaî *Muhâkemetü ’l-lûgateyn*’de der ki: “Bu sözlerimden ben Türk olduğum için türkçenin övgülerine aşırılık ettiğim, farsça ile de ilgim az bulunduğundan bu dilin geriliklerini belirtmekle ileri gittiğim sanılmasın. Fars dilini irdelemekle hiç kimse benim kadar derinliklere erememiştir; ve bu dildeki doğrunun, yanlışın kaynaklarını görememiştir.”¹⁶

Nevaî, farsçaya tamamiyle hâkimdi, farsça bir divan meydana getirdiği gibi, İran şiirini inceden inceye biliyordu. Onun şiirde ve nesirde geniş ölçüde farsça kelimeleri kullanması ve çok sayıda farsça iktibasları ve farsça tâbirlerin harfiyen tercümelerini diline sokması ve arasına bazı farsça gramer şekillerini kullanması şaşılacak bir şey değildir. Bununla beraber Ali Şir Nevaî, edebî dilin tekâmülünün millî dilden hareket etmesi gerektiğine kanaat getirdiği için, ana dilini esaslı şekilde öğrenmek için bir hayli emek sarf etti ve onu sonraki nesiller için işlenmiş bir yazı dili haline getirdi.

Yabancı bir dilin edebî bir dil olarak kabul edildiği bir devirde millî dil yolunda mücadele, o devrin hususiyeti ve aynı zamanda tarihî gelişmenin kaçınılmaz bir icabıdır. Bu bakımdan Nevaî’nin hizmetlerini ve Özbek (=Çağatay) edebî dilinin kuruluşundaki rolünü değerlendirmek istersek, onun *Muhâkemetü ’l-lûgateyn* ile, meşhur Fransız muharriri Du-Bellay’nin 1549 da çıkan ve lâtince yerine fransızcanın geçmesi lâzım olduğunu ileri süren ve ilk defa olarak fransızcanın bir edebî dilin bütün imkân ve faziletlerine malik olduğunu ilân eden *La défense et illustration de la langue française* adlı eseri arasında benzer noktalar bulabiliriz.

Tabii, bu iki eser arasındaki benzer noktalar nispidir. Bizim için buradaki benzerlik, Nevaî’nin edebî dilin kurulması hususunu

¹⁵ Quatremère, *a. e.*, 20. s. [Işıtman, *a. e.*, 110. s. (çev. notu)].

¹⁶ Quatremère, *a. e.*, 46. s. [Işıtman, *a. e.*, 135. s. (çev. notu)].

takdir etmesindedir. Zira edebî dillerin Fransa ve Özbekistanda (=Timurlu devletinde) gösterdiği gelişmenin tarihî şartları başka idi, bu dillerin gelişmesinde bilhassa rolü olan şahısların durumu da birbirine benzemezdi ve faaliyetlerinin neticesi de farklı idi.

II.

Ali Şir Nevaî'nin edebî dili nasıl bir temel üzerinde kurulmuştu ve edebî dil ile şairin ana dili arasındaki münasebetleri ne şekilde idi? Bu hususta her şeyden önce Nevaî'nin çağdaşı, meşhur şair Zahirü'd-din Babur'un sözleri değer ifade etmektedir. Babur, hatıratında Endican şehrini anlatırken, burada pazar yerlerinde türkçe konuşulduğunu kaydetmekte ve bununla ilgili olarak Endican şivesini ve Nevaî'nin dilini şu şekilde tavsif etmektedir :

اندجان ایلی نینک لفظی قلم بیرله راست تور آنی اوچون کیم میر علی شیر
نواپی نینک مصنفاتی باوجود کیم هریدا نشوونما تاپیب تور بوتیل بیله دور

*Endican halkının dili yazı diline uygundur ; bu sebepten, Nevaî Herat'ta yetişmiş olduğu halde, eserleri bu dilledir.*¹⁷

Vámbéry, Berezin ve İlminskiy, Babur'un bu tavsifini son ve değişmez olarak kabul etmeğe taraftar idiler. İlminskiy, birçokları tarafından kabul edilmiş olan bir edebî dilin ve o çağdaki canlı şiveler arasında bir yakınlığın mevcudiyeti hususunda şüphe gösteriyorsa da, bu yazı dilinin Nevaî tarafından kurulduğu ve Endican şivesine yakın olduğu ihtimaline yer veriyordu. Aynı zamanda İlminskiy, yazı dili ve canlı şiveler arasındaki karşılıklı münasebetin çok mudil olduğunu tahmin etmekte haklıdır : “Nihayet —diyor— bu yakınlık tam olarak tasavvur edilmemelidir. Canlı halk dilinde Nevaî'nin eserlerindeki kadar çok yabancı kelime olmazdı.”¹⁸

Umumiyetle edebî dilin “canlı halk dili ile karşılaştırılması biraz tehlikelidir, çünkü Nevaî zamanında muayyen bir içtimâî zümrenin birçok bakımlardan, canlı halk ağzından farklı sade şivesinin de var olduğuna ihtimal verilebilir. Ne olursa olsun, Babur'un işaret ettiği Nevaî dilinin Endican şivesine yakınlığı, bu şivenin

¹⁷ *The Babar-nama*, ed. Annette Beveridge, London 1905, 2b.

¹⁸ N. İ. İlminskiy, *Vstupitel'noye çteniye v kurs turecko-tatarskogo yazıka*, Kazan 1862, 37. s.

şairin kullandığı dilin tamamıyla aynı olduğunu kabule imkân vermiyor. Babur'un sözleri olsa olsa asıl Endican şivesine ve onun "edebî dile uygunluğuna" ait olabilir. Bundan başka, bilindiği üzere, Nevaî hemen bütün hayatını Herat'ta geçirmiş, Endican'a hiç gitmemiş ve Endicanlılarla ancak tesadüfi olarak görüşmüş olduğunu zikreder.¹⁹

Gerçekten, Nevaî'nin kullandığı edebî dilin kuruluşunu daha karışık ve her şeyden önce edebî ananeyle alâkalı olduğunu düşünmek icabeder. Orta Aşya'da Moğol istilâsından sonra da eski Uygur dilinin yazı dili olarak büyük rolü vardı. Takriben XI. yüzyıldan itibaren eski uygurca Doğu Türkistan'ın dışına, batıya doğru yayılmağa başladı. Moğol istilâsı ve Doğu, Batı Türkistan'ı içine alan Çağatay devletinin (ulusunun) kurulmasının Doğu Uygur edebî geleneğinin yayılması hususunda yardım etmemesi imkânsızdı. Eski Uygur diline has birtakım ses, şekil ve kelime hususiyetleri Nevaî'den önce hemen bütün yadigârlarda, bilhassa Rabguzî'nin *Kıyas-ı enbiya*'sında (XIV. yüzyıl) ve Harezmi'nin *Muhabbetname*'sinde (XIV. yüzyıl), Nevaî'nin daha yaşlı çağdaşları Ataî ve Lûtfî'nin dilinde bulmak mümkündür. Uygur yazısının bazı yadigârları şairin devrine yakın XV. yüzyılda onun vatanında, Herat'ta meydana getirilmiş, *Bahtiyarname* (1432), *Tezkire-i evliya* (1436), *Miraçname* (1437) gibi; Uygur edebiyatının mühim yadigârı olan *Kutadgu Bilig* de Herat'ta istinsah edilmiştir. Bunun gibi Herat'ta 1432 de tanzim edilmiş olan ve çeşitli eserleri ihtiva eden mecmua da Uygur yazısıyla yazılmıştır. Bu mecmuada Lûtfî ve başka şairlerin eserleriyle birlikte Harezmi'nin *Muhabbetname*'sinin de tam nüshası vardır.²⁰ Timur'un tarihçisi İbn-i Arabşah (öl. 1450) "Çağatay" yazısına Uygur denildiğini ve Moğollarca kabul edildiğini kaydetmektedir. Edebiyatta Uygur ananesinin ne kadar kuvvetli olduğu XVII. yüzyılda yaşamış Hive hükümdarı Ebulgazi Han'ın aşağıdaki sözlerinden anlaşılmaktadır : "Uygurlar arasında türkçe bilen pek çoktu. (Uygurlar) defterliği pek iyi idare ettikleri gibi divan hesaplarını da iyi biliyorlardı. Cengiz Han'ın torunları zamanında, Maverâünnehir'de, Horasan'da ve Irak'ta bütün müşavirler, kâtipler Uygur-

¹⁹ V. V. Bartol'd, *Mir-Ali-Şir i političeskaya jizn* : Sbornik "Mir-Ali-Şir", Lenin-grad 1928, 106. s. ile krş.

²⁰ Bartol'd, *Novaya rukopis, uygurskim şriftom v Britanskom Muzei*: Dokl. Akad. Nauk, 1924, 57-58. s.

dular v.s.²¹ 1469 da, Timurlu kalemlerinde resmî evraklar tamamıyla Uygur yazısıyla yazılırdı. Ömer Şeyh'in Margelanlı Mir Said'e Uygur yazısı ile yazdığı yarlığı zikrederim.

Bu eski Uygur dil geleneğiyle Nevaî dili arasında nasıl bir münasebet vardı? W. Radloff'un bu suale cevabı kesindir: Çağatay dediğimiz dil uygurcanın temeli üzerinde gelişmiştir ve canlı dille alâkası yoktu. Radloff diyor ki: Babur'un ve onun en iyi araştırmacısı Vámbéry'nin bizi iknaa çalıştıkları gibi Doğu türkçesi veyahut Çağatay dili Orta Asya dili değildir. Bu tıpkı Osmanlı yazı dili gibi suni bir yazı dilidir, tarihî şartlar neticesinde meydana gelen bu dil bugün çeşitli şivelerle konuşan Doğu Türklerinin edebî dilidir. Bunun temeli, İslâm kültürünün tesirinden ve Moğol kabîlelerinin fütuhâtından önceki devirde işlenmiş bir durumda olan Uygur yazı dilidir.²²

Radloff'a göre, eski uygurcaı kullanan kavimlerin ortadan çekilmesiyle yazı dilinin gelişmesinde bir inkılâp meydana gelmiş ve eski uygurca yerine Çağatayca ismi verilen dil geçmiş, Uygur lûgat ve gramer şekillerinin yerini Orta Asya şivelerinin lûgat ve gramer şekilleri almış ve eski Uygur unsurları ancak kısmen yeni dilde muhafaza edilmiştir.²³

Radloff'un bu kadar kesin olan hükmü hakikate pek uygun sayılmaz. Sonradan kendisi de bunun üzerinde ısrar etmemiştir. Gerçekten, tarihî şartlar XIV. yüzyılın yarısında ve en çok XV. yüzyılda Timur devleti kurulduktan sonra değişmiştir. Yukarıda zikredildiği gibi, Doğu ve Batı Türkistan'ı birleştiren Çağatay ulusunda Uygurların edebî geleneğinin muhafazasını temin eden durum meydana gelmiş bulunuyordu. Fakat, Timur ve Timurlular devletinde yeni medeniyet merkezleri kurulmuş ve batı ile güneyden gelen yeni edebî gelenekler hâkim olmuştu. Zaten Uygur dilinde hakikî bir edebiyat yoktu ve onun yapacağı tesir klâsik İran şiirinin tesiriyle mukayese edilemez. Eski Uygur dili, her şeyden önce dinî-apokrif edebiyat ile ve Orta Asya'daki Moğol saray kâtipleri vasıtasıyla yayılmıştır. XV. yüzyıl başlarından itibaren uygurca üzerine kuru-

²¹ Desmaison, *Histoire des mongols et des tatares*, 1. cilt, Sankt-Petersburg, 1871, 41.s.; ayrıca Bartol'd, *Turkestan v epohu mongol'skogo naşestviya*, II. cilt, 417. s. ile karşılaştırılabilir.

²² V. V. Radlov, *Yarluki Toktamışa i Temir-Kutluga*: Zap. Vost. Otd. III (SPb. 1889), 2. s.

²³ A. e., 3. s.

lan Uygur yazı dilinin yayılma sahası gittikçe daralmış ve yalnız kançilaryaya mensup ve çoğu dervişlerden olan din adamları tarafından tutulmuştur.

Ali Şir Nevaî'nin dilde "Doğu", Uygur geleneğini kesin olarak bırakması bu bakımdan en önemli hâdisedir. Şair, galip bir ihtimalle bu geleneğin mânasını kavramış olacak; yoksa divanının mukadde-mesinde seleflerinden şair Sekkâkî ve Lûtfî'yi "Uygur ifadesinde güzel sözlü ve türkçe konuşmada tatlı sözlü" kişiler olarak vasıflandırışını anlamak güç olacaktı. ²⁴

Nevaî'nin, *عتبة الحقايق* * adlı didaktik manzumenin müellifini, yani XII. yüzyıl Uygur ("Kaşgar") diliyle yazı yazar Edib Ahmed'i iki kere zikretmesi de dikkate değer. *نساء المحبة* adlı sufiler biyografyasında Edib Ahmed'in "Türk" olduğunu ve kör bulunduğunu söylemekte; sonra onun İmam-ı Âzam'ın derslerine her gün devam ettiğini ilâve etmektedir. Edib Ahmed öğütlerini ve nasihatlarını türkçe yazmış ve Türk ulusunun büyük kısmında hikmet ve nükteleri sevilmiştir. Nevaî onun şiirler yazdığını ilâve ederek iki beytini zikretmektedir. Ayrıca Edib Ahmed'in iki beyti de Nevaî'nin *منشآت* 'ına alınmıştır.

M. F. Köprülü, Nevaî'nin Edib Ahmed hakkında verdiği malûmatın efsanevî mahiyetine işaret etmektedir. Kronoloji bakımından Edib Ahmed, İmam-ı Âzam'ın talebesi ve çağdaşı olamazdı. Köprülü yazısında *نساء المحبت من شمام الفتوت* 'den Edib Ahmed'e ait parçadan başka, aynı eserde ve *منشآت* 'tan onun manzumelerinin metnini de nakletmektedir. ²⁵ Ancak Leningrad Şarkiyat Enstitüsü yazmalarından birinde Edib Ahmed'in iki değil, üç beyti kaydedilmiştir, bunlardan ikisi evvelce de malûmdur, üçüncüsü ise yenidir. Bu üç beyit şunlardır : ²⁶

²⁴ R. İl. Akad. Şark E. yazm. B. 247 I, 6a.

* Prof. R. R. Arat'a göre doğru şekli: *Atabetü'l-hakayik*'tir. *Atabetü'l-hakayik*, (İstanbul 1951) adlı eserine bk. (çev. notu).

²⁵ *تورکيات مجموعته* I. cilt, 256-257. s. bk.

²⁶ R. İl. Akad. Şark E. yazm. D 97, 98 ve 99.

I.

اولوغلارنى بىرسە يماس من ديمە ايليك سون اغيز اور يماسانك يمه

*Büyükler ne verse yemem deme ;
Elini uzat, ağzına götür, yemezsen yeme.*

II.

تيلنك نى تىياتوت تيشينك سيناسون بوتورغان خلاق سنكا كولماسون

*Söz söylerken düşünerek söyle ki, dişlerin kırılmasın,
Duyan halk da sana gülmesin.*

III.

سونكالك كا ايليك دور ايران كا بيليك بيليك سيز ايران اول سونكالك سيز ايليك²⁷

*Kemik için ilik ne ise insan için bilgi de odur ;
Bilgisiz insan kemiksiz ilik gibidir.*

Edib Ahmed'in²⁸ عتبة الحقايق yoluyla önceden bilinen son iki beyti nüsha farklarıdır; öteki beyit, yani yukarıda zikredilenlerin birincisi ve منشآت 'taki şiirler bu yazmada yoktur. Nevaî, âlim olduğu için, Edib Ahmed'ten ve şiirlerinden haberi vardı; bu da Nevaî zamanında Uygur edebiyat geleneğinin sağlamlığını açıkça gösterir.

Nitekim, Ali Şir Nevaî'nin manzum ve mensur eserlerinde arasına tek tük uygurcadan kalma arkaizmlere raslanır: قاموغ 'hepsi, bütün', اريغ 'temiz', اسينغ 'kâr, fayda', اوغان 'Tanrı', قوماق 'dilemek', قوماق 'hangi', قابو 'çok', اوكسوك 'eksik, bir parça', اوكوش 'yazı' v.s., meselâ :

²⁷ Metinde اول سونكالك سيز ايليك سيز ايليك idi, sonradan düzeltilmiştir: سونكالك سيز ايليك سيز ايليك

²⁸ Necip Asım عتبة الحقايق 12:1, 13:1 ve 16:2 ve 3; I. kısım, 33 ve 38. s. [Reşid Rahmeti Arat, *Atabetü'l-hakayik*, İstanbul 1951, 47 A. 18, B 11 v.d (çev. notu)].

²⁹ V. V. Velyaminov-Zernov, *Slovar çagataysko-tureckiy*, SPb 1868 (ait olduğu kelimelerin altında).

ايچاردا موردن ايسوك غدامى تايب قوت انچه كيم ارسلان بلاسى
(Ferh. ve Ş.)

*Aldığı gıda (süt) karıncadan az olduğu halde
Arslan yavrusu kadar kuvvet bulmuştur.*

چون حمد و ثنا ايش بو بولدى كيم عقل كل آندا عذر قولدى
(L. ve M.)

*Hamd ü sena sırası gelince
Akl-ı küll bu hususta özür diledi.*

Nevaî dilinde, uygurcadan kalma bazı morfolojik unsurlar da vardır. Meselâ: *gu (qu)*, *gü(kü)* ekli participium ve Radloff'un işaret ettiği gibi *er-* kökünden *ermek*, *imek* yardımcı fiil ve *El-lûgatü 'n-Nevâiye* sahibinin Nevaî'yi zikretmeden kaydettiği *-inç* ekli sıra sayı da, meselâ: *birinç*, *ikinç*, *üçünç* v.s.³⁰

Fakat, bütün bunlar, onun Uygur unsurlarını kullanışı hususunda münferit örnekler olup Uygur dili Nevaî'nin kurduğu edebî dilin temeli değildir.

Tanınmış Rus türkologu P. M. Melioranskiy, Çağatay dilinin lisaniyat bakımından karışık olduğunu ileri sürmektedir. Ona göre çağatayca XV. yüzyıl sonunda ve XVI. yüzyıl başında Harezmi'de, Maveraünnehir'de ve bugünkü Efganistan'ın kuzeyinde, yani Herat'ta, Nevaî'nin vatanında en yüksek inkişaf noktasına ermiştir, Melioranskiy'in o zamanlarda Herat'ta türkçe konuşan halkın etnografî bakımından çok çeşitli olduğunu ve muhtelif ağızlar kullandığını belirtmektedir. Bu ağızlar birbirine karışarak ve birbirine tesir ederek edebî dilin çeşitli olmasına sebep olmuşlardır.³¹

Melioranskiy çağatayca denilen dilin kuruluşuna "sonradan türkleşmiş Orta Asya şehir halkının" iştirak ettiğini de ilâve etmektedir.³²

Hakikaten, Nevaî zamanında dil gayet karışık bir durum arz ediyordu; ayrıca edebî dilin seçilmesi hususu da umumî bir mesele halinde idi. O devrin dil gruplarının tam bir ismin mevcut olmaması bizim için meseleyi bir kat daha güçleştirmektedir.

³⁰ Son misal *Lisânü't-tayr*'dandır.

³¹ P. M. Melioranskiy, *Arab filolog o tureckom yazıke*, SPb 1900, III. s.

³² *A. e.*, III. s., 1. misal.

Nevâî, zamanının âdeti üzerine şüphesiz ki Fars yazı diline karşılık olarak, kendi diline umumi tâbirle türkî veya türkice yani türkçe veya dil bilgisi bakımından belirsiz bir tâbir olan çağatayca demektir. Nevaî, *Mizânü'l-evzân* eserinde dilini hiç olmazsa böyle adlandırmaktadır, diyor ki: “Arap şairleri ve İran’ın söz sanatkârları geline, yani kelimeye çeşitli süs ve debede vermişlerdi, ben de burada Türk dilini ele aldım ve onların kız yani mânayı süslemek için kullanmış oldukları her türlü değerleri, Çağatay dili ile ifade ettim, kimseye müyesser ve mümkün olmıyan, zikredilen lisan ve ifadenin (edebî dilin) temelini teşkil etmektedir.”³³

Böylece Nevaî Türk dilini Arap ve Fars dillerine karşılık olarak, geniş mânasiyle bütün Türk dilleri şeklinde anlıyordu, fakat *Fevâidü'l-kiber*’deki şu mısradan anlaşılacağı gibi Çağatay mefhumu onda daha dar mânada geçmektedir :

که ترک قوم لاری جوجی دور ینک وچاغاتای

Çoçi, Inak ve Çağatay da Türk kavimleridir.

Umumiyetle Nevaî, Timurlu devletleri “ulusunu” teşkil eden birçok kabîle adı zikretmektedir; meselâ: *Nevâdirü’ş-şebab*’da Kıpçak, Akar, Kıyat, Belugut, Arlat ve Barlas adları geçmektedir, meselâ :

بیگکاقچاق و آقار شهغه قیات بیلکوت ای نوایی مینکا بس اول صنم لولی وش

Bey için Kıpçak ve Akar, padişaha da Kıyat ve Belugut lâzımdır; Ey Nevaî, bana ise lüli* gibi güzel kâfidir.

Garâibü’s-sıgar adlı divanının bir beytinde Arlat, Barlas, Tarhan ve Sulduz kabîlelerini zikretmektedir. Nevaî *Vakfiyye*’sinde Sultan Hüseyin’in, Barlas, Arlat, Tarhan, Kıyat, Ayguz (?), Celâir ve Kuçin³⁴ kavimlerinin mümesillerini, idarede kullandığını ve ayrıca onları mükâfatlandırıldığını söylemektedir. *El-lûgatü’n-Nevâiya* müellifi, Nevaî’nin eserlerini tanık gösterir ve kabîleleri, herhangi müşterek bir hususiyete dayanarak Çağatay diye adlandırır. Diyor

³³ میزان الاوزان Nevaî Devlet Halk Kütüp. yazm. türkçe seri 12, 193. s.

* Şuhluğu ve açığaşaçıklığı ile meşhur olan, fettan dilbere benzeyen o güzel bana kâfidir (çev. notu).

³⁴ *Vakfiyye*, Bakû 1926, 29. s.

ki: “Arlat: Çağataylılarda kabîle, Arlas: bu da Arlat gibi Çağataylılarda kabîle, Barlas: Çağataylılarda soy, Belugut: Çağataylılarda soy, Tarhan: Çağataylılarda kabîle, Sulduz: Çağataylılarda soydur” v.s.³⁵

Bu kabîlelerin konuştukları ağızlar hakkında hiçbir bilgimiz yoktur. Fakat bugünkü Özbek ağızlarına ve o zamanki çeşitli ağız ve şivelere dayanarak bir fikir ileriye sürebiliriz. Nevaî zamanında dil münasebetleri, bu ağızlara, Özbek kavimlerinin ağızlarının katılmasıyla, çok karışmış bir halde idi. Nevaî *Mizânü'l-evzân*'da Özbek halk şarkılarının bir kısmının malûm vezinlere girmediklerini söyler. *Sedd-i Sikenderî*'de, Dara ordusu ile Büyük İskender ordusu arasında savaşın renkli tasvirini yaparken İran orduları içinde Özbek kabîlelerinden Kungrat ve Mangıtların bulunduğunu zikretmekedir :

بورانگار انكا خيل مشريق زمين	سمرقند دین تا که سرحد چین
يانا یوزمینک اوزبک مغول برلاض	یوزایلیک مینک اولساری قلماق هم
هر اوچون لیک انچه قیلوب کروفر	که اندین توشوب دهر ارا شور شر
اولارخیلی نینک خانی قونکرات اولوب	اوروش وقتی آزرمدین یات اولوب
ینا منکیت اوزبک لاری یانداشیب	ایکی زلفلده یوزلاری چرماشیب
کوموشدیک یاروق بارچه نینک کوهه سی	باش اوزرا دو بولغالار چرکس ³⁶

*Semerkant'tan Çin hududuna kadar yüzbin Özbek
Ve Moğollarla birlikte yüz elli bin Kalmuk onun sağ kanadını
teşkil ediyordu,*

*Ki bu üç ordu o kadar dehşet saldı ki,
Dünya büyük bir kargaşalığa düştü,
Savaş zamanında merhamet nedir bilmediler.
Başlarında hanları Kongrat idi.
Yüzleri iki zülf gibi yan yana gelerek
Mangıt ve Özbekler birbirlerine yanaştılar,
Başlarında Çerkes işi tolgalar vardı,
Hepsinin eyerleri gümüş gibi parlıyordu.*

Timurlu devletinin iktisadî, siyasî ve medenî hayatında yeni

³⁵ Velyaminov-Zernov, *Lûgat*, 14, 15, 128, 143, 168 ve 298. s. bk.

³⁶ *خمس* Taşkent tab'ı (1905), 407. s.

Özbek kabîlelerinin fiilî iştiraki, eğer daha önce değilse, XV. yüzyılda Abulhayr zamanında başlar.

Bundan başka, Nevaî Harezmi'de ayrı bir şivenin mevcudiyetini kaydeder. Nevaî *Mecâlisü'n-nefâis*'te Harezmi Hoca Abdulvaf'ın talebesi ve halifesi olan Hüseyin Harezmi'den bahsederken şunu der: "O mesneviyi ve Bürde kasidesini Harezmi türkçesiyle (harezmiye Türk tili bile) ³⁷ şerh etmiştir.,,

Netice itibariyle Nevaî zamanında birçok şivelerin varlığı şüphe götürmez. Fakat Nevaî dilinin hususiyetlerini ve bugünkü Özbek şivelerinin en yakın muvazi noktalarını daha yakın ve daha tam olarak tâyin etmek için, ilk Nevaî dilini ses bakımından tetkik etmek icabeder ki, bu da o kadar basit bir iş değildir. Arap yazısı, telâffuzunun hususiyetlerini o derece belirsiz bir hale getirir ki, Melioranskiy gibi seçkin bir türkolog, zamanının bu hususta arz ettiği imkânlar üzerinde pek ümitsizce konuşmuştur. K. K. Yudaşin'in, kafiye kelimelerinin okunuşu bakımından tuyuğların teşkil ettiği malzemeye dayanarak çağatayca ismi verilen dilin ses durumunu tesbit için gayet orijinal bir deneme yapmıştır. Yudaşin, Emirî, Lûtfî v.s. gibi meşhur şairlerin tuyuğlarında vokal uyumuna göre okunduğu, yani bu yazarların dilinde arka ve ön sıra muvazi vokallerin bulunduğu farz edildiği takdirde kafiye meydana gelmediği fikrinden hareket etmiştir. Böylece, Yudaşin'e göre, Lûtfî'nin tuyuğlarındaki *taşdın* 'taşından', *taşdın* 'dıştan' ve *taş din* 'dıştan din' veya Emirî'nin tuyuğlarındaki *ot* 'ateş', *ot* 'ot' ve *öt* 'geç' diye okunduğu takdirde kelime oyunu meydana gelmez. ³⁸ Bundan XV - XIX. yüzyıllarda Özbek yazarlarının vokal uyumunu tanımayan bugünkü Özbek şehir ağızlarına yakın bir dil kullandıkları ve bu yazarların dilinde altı ünlü bulunduğu, kalın ve ince arasında fark gözetilmediği neticesi çıkmaktadır. Bu çok çekici fikir şüphe uyandırabilir, zira ispatı için kronoloji ve coğrafya bakımından birbirinden çok uzak olan yazarların tuyuğları ele alınmıştır. Halbuki XV. yüzyılda yaşayan Belhli şair Lûtfî'nin dilinin, XIX. yüzyıldaki Hiveli şair Kâmyâb'ın canlı dilinden esaslî şekilde fark göstermesi muhtemeldir. Hattâ, kâfi gelmiyormuş gibi aksini, yani kafiye kelime oyunları meydana getiren

³⁷ R. İ. Akad. Şark E. yazm. B 810, 54a.

³⁸ K. K. Yudaşin, *Materialı k voprosu o zvukovom sostave çağatayskogo yazıka*: Sbornik kul'tura i pis'mennost Vostoka IV (Bakû 1929), 63. s. v.d.

tuyuğların vokal uyumunu hesaba katmadan okunduğunu düşünelim ve bu arada kesin surette *a* ve *o* arasında bir ünlünün varlığını, bugünkü Özbek şehir ağızlarında raslanan yuvarlak *â* ünlüsünün varlığını farz edelim, buna rağmen, bu durumda dahi Emirî'nin tuyuğlarında olduğu gibi, çok defa kelime oyunu yoktur:

کردیسام باغ وصالینک نارى بار آلمه ديب آچيغلاب آيتور نارى بار

'Visal bahçesinin narı var dersem alma diye kızıp çekil der.' Birinci mısradada *narı bar* 'narı var', ikincide de *narı bar* 'öte tarafa git' v.s. okumamız icabederdi. Fakat, bütün mesele bu çeşit tuyuğlarda, umumiyetle ünlü uyumu kafiyede nazar-ı itibara alınmazdı, bunun için mes. Sivashlı Burhaneddin'in* tuyuğlarında *کورور* ve *بولور* (yani *bolur* ve *görür*) gibi kafiyeler bulmaktayız.

Ali Şir Nevaî dilinin ses durumu hakkında az çok ihtimalle hüküm vermek için yegâne kaynak onun bu hususta bizzat kendi sözleridir. *Muhâkemetü 'l-lûgateyn'*de Nevaî, sesleri tavsif etmek için, çok dikkate değer bir usul kullanmıştır; bunu kısmen Arap dilcisi İbni Mühenna'da buluruz. Bu âlim incelediği dilin telâffuz hususiyetini tesbit işinde aynı metodu kullanmıştır. Vokallerin muhtelif telâffuzu hakkında fikir edinmek için Nevaî, yazılışı aynı, fakat telâffuzu farklı birtakım kelimeler saymaktadır. Bu misallerin yanında izahları vardır. Büyük Özbek şairinin eşine az raslanır dil sezisini bir kat daha belirten şu meşhur parçası üzerinde duralım: Fars şiirinde *و* ve *ى* harflerini içine alan kafiyelerin bu harflerin okunuşuna göre çeşitli iki varyantı vardır: *و* için misal olarak *خود* 'kendî' ve *دود* 'duman' veya *زور* 'kuvvetli' ve *نور* 'nur'; *ى* için de *بیر* 'yıldırım' (?) ve *شیر* 'arслан' gösterilebilir. Türkçede gerek *و* gerek *ى* harfinin dört türlü telâffuzu vardır, *و* için misaller: *اوت* *ot* 'ateş, yanan şey' ve *اوت* *öt* 'geçmek', *اوت* *ut* 'kumarda kazanmak, yenmek' anlamına gelen *utmak*'tan emirdir ve *اوت* *üt*, ki ince şekilde telâffuz edilir, 'kıllı hayvanları başından tutup ateşte tüylerini yakmak' mânasınadır. Başka bir misal daha *تور* 'tuzak',

* Bildiğimiz Kadı Burhaneddin'dir (çev. notu).

bundan daha ince şekilde telâffuz edilen تور 'kuş konacak ağaç' demektir ve daha çok ince telâffuz edilen تور 'evin, odanın en üst yeri, baş köşesi' demektir ve nihayet çok ince telâffuz edilen تور 'perde veya kapıdaki nakış' demektir.

ی takımına örnek; bu üç türdür: بیز ki farsça buna قد denir 'gudde' ve بیز 'biz' ve بیز ki farsçada buna درفش 'kunduracı bizi' denilmektedir. Bir misal daha: تیر 'dermek, toplamak' ve daha ince telâffuz edilen تیر ki farsça ona عرق veya خوی 'ter' denilmektedir ve تیر 'ok' mânasındadır ve telâffuzu çok incedir.³⁹

Nevai'nin verdiği bu dikkate değer misalleri açıklamak güçtür. Bu misallerde onun *o* ve *u* seslerini ince ve sert olarak tefrik ettiği meydandadır. Buna göre اوت 'ateş' (kazak, türkî, kırg. *ot*) ve اوت 'geç' (kazak., türkm., kırg. *öt*), تور 'tuzak' (kazak., türkm., kırg. *tör*) ve تور 'evin en üst yeri' (kazak., kırg. *tör*) ve diğer taraftan تور 'tünek' (kırg. *tuur* 'av kuşuna ait destek') ve telâffuzu en ince olan تور 'kapı veya perde üzerindeki nakış' (kazak., kırg. *tur* 'nakış, süs'); bunun gibi اوت 'kazanmak' fiilinin emir şekli (kazak., kırg., Kırım türk. *ut*) ve telâffuzu en ince olan اوت 'kıllı şeyleri yakmak' (kazak. *üt* 'kıllı şeyi yakmak') v.s.

Telâffuzun beş şeklini göstermek için İbni Mühenna'nın اوت kelimesini kullanması nazar-ı dikkati çekiyor, اوت kelimesini şu mânalarda kullanır: 'kumarda kazan' (*ut*), 'otçuk' veya 'ilâç' (*ot*), 'öd' (*öt*), 'iğne deliği' (*üt*) ve 'kıllı hayvanı yakmak' (*üt*); ayrıca *o* ve *u* seslerinin telâffuzunda iki sıranın (ön ve arka) olduğunu göstermek için bu kelimeyi ele alır. İbni Mühenna'nın bilhassa *üt* 'kıllı hayvanı yakmak' kelimesi üzerinde durması ve bunu muhtemelen *ü*⁴⁰ sesinin çabukluğunu belirtmek için seçmiş olması dikkate değer.

³⁹ Quatremère, *a. e.*, 13-14. s.

⁴⁰ Melioranskiy, *Arab-filolog*, XXV. s.

Böylece bu, و 'in *o* ve *ö*, *u* ve *ü* olmak üzere, dört türlü telâffuzuna delâlet eder.

Nevaî'nin ی 'nin üç çeşidi ile ne kaştettiğini tesbit eimek güçtür. Bilhassa بیز 'biz' ve بیز 'kunduracı bizi' birbirinden farklıdır. İbni Mühenna'da ise بیز 'kunduracı bizi' ve بیر 'biri' ی 'nin asıl telâffuzunu gösterir. Hepsinden Nevaî'nin *biz* 'biz' kelimesinde kısa *i*'yi buna karşılık *biz* 'kunduracı bizi' kelimesinde daha uzun *i*'yi, بیز *béz* 'gudde' kelimesinde ise kapalı *e*'yi göstermek niyetinde olduğu daha çok ihtimal dahilindedir. Bu hususta تیر 'koparmak, toplamak', تیر 'ter' ve نیر 'ok' kelimelerindeki vokallerin ayrılığını gösteren bu misaller ayrıca dikkate değer. Yalnız şukadarı farz edilebilir ki, تیر *tir* 'ok' kelimesindeki *i* ve تیر *ter* 'ter' kelimesindeki *e*'den başka, msl. özbekçenin Güney Harezmi ve İkan ağızlarından türkmence ve azericede görülen açık *e*'den biraz daha kapalı *e*'yi, yani *e* ve *é* arasındaki bir sesi düşünüyordu. Hülâsa ی 'nin üç çeşidi meselesi çok karışıktır. Burada *e* ve *é*, *i* vokalleri bahis mevzuudur. Nevaî devrinde Herat'ta bunların imlâsında, Radloff'un işaret ettiği gibi, kesin bir istikrarsızlık vardır.

Nevaî, *ı* ve *i* arasındaki farktan hiç bahsetmez. Bu herhalde incelik ve kalınlık nöbetleşmesi bulunmadığına delâlet eder, çünkü İbni Mühenna, meselâ bu vokallerin farkını açıkça hissederek üzerinde durmuş. Bunun gibi Nevaî'de *a* ve *e* vokallerine dair bilgiler yoksa da, onun dilinde artık umum özbekçeye has bir hususun, yani eklerde *a/e*'nin nöbetleşmesinin varlığını kabul etmek için bütün sebepler ortada mevcuttur.

Bütün söylenenlerden Nevaî dilinin ses durumunun, bugünkü Taşkent, Buhara ve Semerkant tipindeki ağızlardan ayrıldığı ve daha çok bugünkü Endican ve Kokand tipindeki ve bilhassa *o*, *ö* ve *u*, *ü* arasındaki farkı muhafaza eden Fergana ağızlarıyla karşılaştırılmak imkânı bulunduğu anlaşılmaktadır. Nevaî dilinde ve bu ağızlarda, vokaller bakımından, şu mukayeseli kroki çizilebilir :

Nevaî'de vokaller

i ü u
 é ö o
 e a

Kokand ağzında vokaller

i u
 é ö o
 â
 e a

Neticede, Nevaî'nin yazı dili, bugünkü Özbek ağızlarıyla olan münasebeti bakımından araştırılacak olursa, onu esas itibariyle vokal uyumunu kaybetmiş, fakat *o/ö* ve *u/ü* vokalleri arasındaki farkı muhafaza eden ara ağızlara bağlamamız gerekir. Bu mesele daha yakından incelenince, Nevaî dilinin Fergana ağızlarının hususiyetlerini gösteren bir ağız üzerine kurulduğu neticesine varılır. Bu ağızlar grubunun temsilcileri, Timurlular zamanında Fergana vâdisinde, Semerkant bölgesinde ve bugünkü Kuzey Afganistan'da yerleşmiş Özbek kabîleleri idiler. Aynı zamanda şehirlerde, hiç şüphe yok ki, dil karışması ve daha büyük ağızlar teşekkülü vakıası başlanmış ve kuvvetlenmişti. Bugün, Gunnar Jarring'in araştırmaları sayesinde bugünkü Kuzey Afganistan Özbek ağızları hakkında malûmatımız vardır. Bu Özbek ağızlarının ses sistemi, bugünkü şehir Özbek o'lu ağızlarının bütün hususiyetlerini içine almaktadır. Ancak bu ağızlara dayanarak Nevaî dilinin ses mahiyeti hakkında bütün suallere kesin bir cevap aramak boşunadır. Zira onların teşekkülü cereyanı orada, artık XVI. yüzyılda başlamıştır.

Ne olursa olsun, Çağatay yazı dili, bilhassa Özbek ağızlarıyla sıkı sıkıya bağlıdır. Nevaî diline has bilhassa ses ve şekil hususiyetleri, yalnız Özbek ağızlarında vardır ve şair, şiirlerini yazarken ve yüzyıllar boyunca önemini muhafaza eden edebî ifadeye temel atarken bu Özbek ağızlarından birine dayanmıştır.

İnkişafın tamamlayıcı bir kaynağını ve mühim bir noktayı sükûtle geçerse, Nevaî hakkında verdiğimiz tavsif eksik kalırdı. Burada, Nevaî dilinde de, selefleri ile çağdaşlarının dilinde de, kesin olarak meydana çıkan bir hususilik bahis konusudur. Bu hususiliğe belki "batı" veya "Oğuz" cereyanı denilebilir; bu da her şeyden önce o devrin şiir dilinde belli olmaktadır. Nevaî'de batı ve Oğuz unsurları اويله : (Nev. ş.) 'öyle, öylece', بويله (Bed.) 'böyle',

اسكىلماك (F. kib.) 'uyumak', 41 او يوماق (Nev. ş.) 'ev', (Gar. s.) 'eskimek', 42 ديكين 'kadar' v.s. gibi kelimelerde görülür. Bu mevzuda en karakteristik nokta *bol-* fiili yanında *ol-* fiilinin de kullanılmasıdır, mes. *Garâibü's-sıgar*'dan bir şiirde :

غربت غه توشوب ضعيف و بيار اولدوم   درد و غم و محنت ايلكيدا زار اولدوم
سرتاسر اجل * تاشيدين افكار اولدوم   سين سيزنى بلالار غه كرفتار اولدوم
Gurbete düşüp, zayıf ve hasta oldum,   Derd, gam ve mihnet elinde inler oldum ;
Baştan başa ecel taşı ile yaralandım,   Sensiz ne belâlara tutuldum.

Morfolojide batı unsurları arasında Nevaî dilinde *-miş* ekli participium ve bununla teşkil edilen geçmiş zaman gösterilebilir. Meselâ *olmuşam* 'olmuşum', *tapmışam* 'bulmuşum', *qılmamış* 'yapmamış' v.s. ve *bağlamış-min* 'bağlamışım', *tapmamışlar* 'bulmamışlar' v.s., meselâ :

كوب آتشگاه اوتيدين تا بمیشام داغ   كه تا جمع ايلامیش مين بو قدر ياغ

*Çok ocakların ateşinden yara aldım,
Onun için bu kadar yağ topanmışımdır.*

كه اينك دولتيدين اهل زمان   تا بمامیش لار بغير امن امان

*Onun devleti ile zamanında yaşayanlar
Emniyet ve huzurdan başka birşey bulmamışlar.*

بیزينك ايمن يول اوزكا ساری قالمیش
بو ساری بیزنی دریا موجی سالمیش

(Ferh. ve Ş.)

*Bizim emniyetli yolumuz başka tarafta kaldı,
Bizi deniz dalgası bu tarafa salmıştır.*

زلفونك كرهیغه پای بست اولمیش مين
لعلينك می دین باده پرست اولمیش مين

⁴¹ Anlaşılan ابو 'ev' kelimesi Uygur unsuru olarak kabul edilmiştir; fakat bir batı hususiyeti olduğu daha çok muhtemel görünmektedir.

⁴² *Abuşka*, 262. s. ile krş.; ديكين şeklinde de görülmektedir, *Abuşka*, 191. s. Pavet de Courteille, 264. s. ile krş.

* *ajl* olmaması gerekir, tarafımızdan araştırıldı, fakat bulamadık (çev. notu).

اول می نی ایچیب یولونکدا پست اولیش مین
هی هی نی دیدم مکرکه مست اولیش مین

(F. kib.)

*Zülfünün büklümüne ayağım takılmış,
Dudağının şarabı yüzünden şaraba tapıyorum;
O şarabı içerek yolunda düşüp kalmışım
Hey, hey ne dedim, galiba sarhoş olmuşum.*

قایوسی وادیکیم اشک میلی سورمامیش
قایوسی تاغ اوجیغه کیم موجی باشمه اورمامیش

*Göz yaşı seli geçmiyen hangi vâdi vardır?
Hangi dağa gideyim ki onun dalgası başıma vurmasın.⁴³*

Nevaî'nin nazım dilinde eski ve yeni Azerî diline has hal-istikbalin (praesens-futurum) hem müspet, hem menfi şekli çok kullanılır, mes: *baruram* 'giderim', *öperem* 'öperim, öpeceğim', *qılman* 'yapmıyorum, yapmam' v.s. mes. :

بارورام عریان توشوب تن ذخمیدین نالان کونکل
اول قلندر دیک که قالغای زنک یانیدین توشوب

(Bed. v.)

*Çingırağı yanından düşüp öylece kalan kalender gibi,
Tenimdeki yaralardan inliyen gönül yere düştü, ben çıplak geliyorum.*

اتالیق حتی چون باردور اراده اجازت استارام بو ماجرادا

(Ferh. ve Ş.)

*Arada babalık hakkı olduğu için
bu macerada ondan müsaade isterim.*

استاماسانک ایسلاماسانک بیزنی مین اوپارام یولونک اوزرا ایزنی

(Miz. evz.)

*Sen bizi istemezsen, bize aldırış etmesen de,
Ben yine yolunun üzerinde ayak izini öperim.*

⁴³ Bu gazelde kafiye tamamen belirsiz mazi ile kurulmuştur : R. İl. یکتورمامیش، تورمامیش ساورمامیش، کینتورمامیش، سیندورمامیش، Akad. Şark E. yazm. D 18, 173b-174a. v.s.

حور مرکانین اکر سورتای دیسا قیلان قبول
کیم آیاق دا آرزو خار مغیلان دور مینکا

(Gar. s.)

*Ayağıma huri kirpiklerini süreyim derse, ben kabul etmem,
Ben isterim ki, her an ayağıma deve dikenini batsın.*

Bunun gibi Nevaî'nin nazım dilinde eski Azeri türkçesine, eski Türkmen ve bugünkü Türkmen ağızlarına has hal-istikbal veya belirsiz halin menfi ı. şahsı da kullanılır (Türkmen Nohurlu ağzında bu şekil bütün şahıslarda da vardır).⁴⁴ Nevaî şiirlerinde bilhassa teklik ı. şahısa raslanır mes.: *diy alman* 'söyliyemem', *aytman* 'söyliyemem', *bilmen* 'bilmem', *ayırman* 'ayırma' v.s.

توروب معرض دا سوز حدیمنی بیلمان جواب ایتورغه اوز حدیمنی بیلمن

(Fer. ve Ş.)

*Karşısında ne kadar söz söyleyebileceğimi bilmem.
Cevap verirken kendimi kaybediyorum.*

اوزوم هم ایرمان اوزخالیدین اگه تانی کوردوم
یوق اولکیم ایرماس احوالیدین اول نامهربان آگه

(F. kib.)

*O, merhametsizin benim halimi bilmemesini bir tarafa bırak,
Onu gördüğüm zaman kendi halimi ben kendim de bilmiyorum.*

لعل لبینک که جانیم ایرور مبتلا انکا
مخلص دیمان که ایستارام اولغای فدا انکا

(Bed. v.)

*Gönlüm senin lâl dudaklarının esiridir;
Kurtulmaktan bahsetmem, çünkü ona feda olmak isterim.*

آیتان عمر اوتوب ساغینا دینک بردم مینی
قتل ایتاردا چون کیرک بولدی کیشی یاد ایلادینک

(Nev. ş.)

*Ömür boyunca beni bir defa hatırlamadın demem;
Öldürmek için biri lâzım olduğu zaman, hatırladın.*

⁴⁴ A. P. Pocoluyevskiy, *Dialekti turkmenskogo yazıka*, Aşhabad 1936, 53. s.

ولی کیلتورما کیگا چاره بیلمان بو عجز یمدین ایشکا باره بیلمان

(F. ve ş.)

Fakat onu getirmek için çare bilmiyorum.

Bu aczimden dolayı dışarı çıkamıyorum.

زلف و قدینک فرقتیدین نیچه قیلسام کشت باغ

اوکا آلمان چمن نینک سنبل و شمشاد یدین

(Bed. v.)

*Zülfünün ve kaddinin firakından bağda nekadar gezsem,
Çimenin, sümbül (zülfi) ve şimşad (kad)ından hiç bir teselli bulamıyorum.*

درد غمدین یا شونا آلمان کمال ضعف دین

خرده بین لار نینک کوزیدین کرچه پنهان قالمیشام

(Gar. s.)

*En ince şeyleri görebilen insanların gözünden gizli kalmağa muvaffak ol-
duğum halde*

*Son derece za'fımdan dolayı derd ü gamdan (derd ü gamın gözünden)
saklanamıyorum.*

سر عشقینکنی دی آلمان یا زاهم آلمان کیم

تیلی ایکی قلم و کونکلی قرا کیلدی دوات

Aşkının sırrını söyleyemem ve yazamam,

Zira kalem iki dillidir (samimî değildir), divitin ise gönlü karadır.

*Abuşka müellifi bu şeklin kullanılışı hakkında tercümeleriyle bir-
likte birtakım misal vermektedir: ایمان tercüme: şekli دمکدر دکلن
'değilim', دیمان tercümesi: دمکدر 'demiyorum', ایمان tercümesi :
(böyle!) کلمزین دمکدر: کیلاالمان, 'demiyorum', ایتمزین دمکدر
'gelmiyorum' v.s. Tercümenin bu şekilde yapılışı, *Abuşka* lûgatının
müellifi ve dilin karakteristiği bakımından nazar-ı dikkate değer.
Bir defa بیرمای gerundiumunu ویرمز ویرمزین diye tercüme eder.
Bu n'li şekil eski türkçede pek yaygın değildi ve Korş,
Abuşka müellifinin bunu tamamiyle Türkmen tarzında kullan-*

dığını kaydeder.⁴⁵ Aynı şekil bazan 2. şahısta da geçer, meselâ: *imenġ* 'değilsin', *almanġ* 'almazsın', fakat ekseriyetle fiil terkiplerinde görülür; meselâ: *diyalmānġ* 'sen söyleyemezsin', *taġa almanġ* 'sen bulamazsın' v.s. Aynı şekil, adı geçen lûgat sahibinin belirttiği gibi, bazen lûgatte Nevaî tanık gösterilerek 2. şahısta da geçer, hal-istikbalin menfi 2. şahsının kullanılması için misaller vardır. Bilhassa *Fevâidü'l-kiber*'e kaynak gösterilerek المانك *almanġ* kelimesi zikredilmekte ve önce emir tarzı ile الميهسين sonra hal-istikbal ile الميزسن diye tercüme edilmektedir. Müellif bu sonuncu şeklin daha çok fiil terkiplerinde kullanıldığını ilâve eder : بوليزسن تاپا المانك 'söyleyemezsin', دی المانك 'bulamazsın, قیلا المانك 'yapamazsın'.⁴⁶ Basit şekiller de بدایع الوسط⁴⁷ kaynak gösterilerek bunun gibi izah edilmektedir, meselâ ايمانك 'değilsin', بلمزسن ايلمانك 'bilmezmissin'dir.⁴⁸

Nevaî'nin nazım dilinde olduğu gibi, onun seleflerinin, Ataî'nin, Lûtfî'nin v.b. dilinde ve çağdaşlarının, yani Muhammed Salih'in dilinde, bilhassa 1. şahıs mülkiyet eki ile genişletildiği takdirde dativussun batı şekli kullanılır meselâ :

بوز محنت وغم کونکلومه يتكوردی فراق جانیمغه بلا و درد او قین اوردی فراق
(Nev. ş.)

*Firak gönlüme yüz mihnet ve gam getirdi,
Firak canıma belâ ve dert okunu vurdu.*

بیرکل غمیدین قویای دیدم باغریمه داغ بیر کایمودیبان عطری دماغیمغه فراق
(Gar. s.)

*Bir gülün gamından bağıma dağ vurayım dedim,
Belki kokusu damağıma huzur verir.*

⁴⁵ F. E. Korş, *Proishojdeniye formi nastoyaşçego vremeni v zapadnotureckih yazıkah: Drevnosti Vostoçniye III* (Moskva 1907), 5. s.

⁴⁶ Velyaminov-Zernov, *Lûgat*, 87. s.

⁴⁷ Velyaminov-Zernov, *a. e.*, 87. s.

⁴⁸ Velyaminov-Zernov, *a. e.*, 142. s.

Hakikaten, Özbek *c*'li ağızlarında da bu şeklin bulunması onun eskiliğine delâlet eder. Fakat Nevaî'den çok önce kurulmuş olan gelenek göz önünde tutulacak olursa, dativus şekli, şiir dilinde menşe bakımından batı diye sayılabilir. Bundan başka *-mağ*, *-maq* ekli mastarların menfi şeklini de batı unsurlarından saymamız gerekir: اورماماغ (Mahb. q.) 'vurmamak', آغزىغه آلاماغ (Mahb. q.) 'hatırlamama, söylememe, söylememek' v.s.

Yukarıda kaydedilen batı şekilleri, XVIII. yüzyıl müelliflerinden Nadirşah'ın, meşhur İranlı tarihçi Astarâbâdh Mirza Mehdî Han'ın her şeyden önce Nevaî'nin eserlerine dayanan *Mebâni'l-lûgat* adlı sözlük ve gramerinde de vardır.

Mehdî Han, Nevaî dilini ve Rum (= Anadolu) ile İran Türklerinin dillerini kesin olarak ayırmıştır, buna dair kayıtları bu yüzden çok ilgi vericidir. Mehdî Han *-mış* ekli participiumu zikrederek bundan çıkan geçmiş zaman şekillerini de göstermiştir; الميش مين ve المشام 'almışım' (گرفتهام), الميش سين ve الميشازك 'sen almışsın' (گرفته بود).⁴⁹ المش ايدى ve المشام 'almıştır' (گرفته است), الميش تور (گرفته)

Menfi (نافى) şekiller hakkındaki bölümde Mirza Mehdî'nin *n*'li şekil üzerine dikkati çekmektedir: birinci şekil, diyor, fiil kökünden مان eki ile yapılır (?) meselâ: كيسان 'kesmem' (نميرم) ve ايتان 'etmem' (نميكتم).⁵⁰

Şu dikkate değer ki, Mehdî Han, Çağatay tarzından farklı olan dativus şekline mahsus "batı" adını vermekte, ve Nevaî'nin çok defa اوستيگا yerine اوستينه şeklini, کونگومه ve حايمه şekillerini de kullandığını ilâve etmektedir.⁵¹

Ali Şir Nevaî'nin dilinde batı veya Oğuz unsurlarının mevcudiyeti en karışık tarihî, edebî ve lisanî bir mesele ile bizi karşı karşıya getirmektedir. Vaktiyle meselenin karışıklığına Radloff dikkati çekmişti. O türkçede vokaller gelişmesine ait umumî meseleyi gözden geçirir-

⁴⁹ *The Mabâni'l-lughat by Mirza Khan*. Ed. E. Denison Ross, Calcutta 1910, 22, 59. s.

⁵⁰ *A. e.*, 42 ve 66. s.

⁵¹ *A. e.*, 118. s.

ken bu batı unsurlarının mevcudiyetine işaret etmiş ve Nevaî dilinde bu unsurların menşeinin aydınlatılması işini bize bırakmıştır.

Radloff'a göre, —“Mir Ali Şir'in dilinde çağataycanın, yani kuzey unsurlarının üstünlüğü görülürse de, aynı zamanda birtakım gramer şekilleri güney unsurlarının tesirini de taşır. Böylece çözülmesi gereken mesele şudur: Acaba, Nevaî dilinin cenuba temayülü bizzat kendisinden mi ileri geliyor, yoksa, bu cenupta evvelce kurulmuş bir edebî merkezin mevcudiyetine mi delâlet eder?,,⁵²

Şartlı olarak “batı” yahut “Oğuz” diye adlandırdığımız, Radloff'un terminolojisindeki şekliyle “cenup” unsurlarına, Nevaî'den çok önceleri, edebî dilde raslanılmaktadır. Şu halde, o, bu batı geleneğine uymuş ve onu şiir dilinde muhafaza etmiş oluyor. Celâir ile Akkoyunlu ve Karakoyunlu Türkmenler zamanında mühim kültür merkezi olan Tebriz'den gelen Azerbaycan ve Türkmen edebî geleneğinin tesiri imkân dahilindedir. Nevaî'den önceki devirde Azeri dilinin kültür sahasına olan büyük tesiri şüphesizdir ve eski Türk dili ile ilgili olarak Melioranskiy, Korş ve Cl. Huart buna işaret etmiştir. Hakikaten XIV - XV. yüzyıllar Azeri dili tarihi hakkında malûmat elimizde yoktur, onun yayılış sınırlarını tam olarak gösteremiyoruz. Fakat sonraları Fuzulî'nin dilinde Nevaî'nin dilinin tesiri görülür. Bundan önce, yani büyük Özbek şairinin edebî faaliyetinden önce, bu tesir aksi istikamete, yani batıdan doğuya olmuştur. *El-lûgatü'n-Nevaiye*'nin ismi henüz malûm olmıyan müellifinin kayıt ve tercüme ettiği mezkûr batı şekillerine dayanırsak, eski türkçenin tesiri burada, her halde, bahis mevzuu olamaz.

Fakat bu mesele belki daha geniş ufuklar açar. Özbek folklorunda da Oğuz geleneği sarıh olarak belirir. Bu, Özbek folklorunu her şeyden önce Türkmen ve Azeri folkloru ile birleştirmektedir. Özbek dil ve folklorundaki batı veya Oğuz geleneklerinin ilk defa Harezmi ile yukarı Sir-Derya bölgelerinde ortaya çıkmış olması ihtimali vardır. Bu bakımdan özbekçede, Karabulak ağzında ve XV-XVI. yüzyıllar yazı dilinde aynı hususiyetlerin bulunması Yudaşin'in Karabulak ağzı hakkındaki yazısında çok isabetli olarak tesbit ettiği gibi— tamamiyle kaideye göre olabilir. Yazı dilinde batı unsurlarının iyice yerleşmesinde, Harezmi edebî geleneğinin de tesir

⁵² Radloff, *Zur Geschichte des türkischen Vokalsystems*: İzv. Akad. Nauk XIV (1901), no. 4, 457. s.

etmiş olması mümkündür. Bu hususda, meselâ Nevaî'den önce gelen XV. yüzyıl şairi Sidi Ahmed'in Harezmî'in *Muhabbetname*'sini taklid-etmesini hatırlamak kâfidir.

Şu kadar var ki, Radloff'un bahsettiği, Nevaî'deki güneye olan edebî temayülü, daha seleflerinde de görülen ve şairin dili ile edebî gelenekte kesin dönüm noktası olan temayülün muhafazasında edebî ifadesini bulmuştur. Gördüğümüz gibi, Nevaî, dilde Uygur geleneğinden katî olarak ayrıldı ve Özbek yazı dilinin gelişmesinde yeni bir devre başladı.

Fakat, Nevaî dilinde, her halde, ancak yerli esaslara dayanarak açıklanabilecek noktalar vardır. Bazı şekiller tek başına kalırlar, *dik* ekli dilek tarzı 3. şahıs ve -u (-ü) ekli 2. şahıs gibi. Bunları bize *Abuşka* sahibi izah etmektedir; بارو kelimesi altında *Garâibü's-sıgar*'ı tanık göstererek bu kelimeyi وارکت 'git', باشقارو kelimesini 'bu dahi emredüp yol göster demektir' diye tercüme etmektedir. Bunun gibi, lûgatteki kelimelerden بوتکارو 'bitir', اوتکارو 'geçir' demektir.

Böylece, bu şeklin mânası tamamen ikna edici bir mahiyet gösteriyor. *Abuşka* lûgatinde bu, defalarca tekrarlanır. Bu şekle sık sık raslanır, meselâ :

ای صبا آواره کونکلم استایو هر یان بارو وادی وتاغ و بیابانلارنی بربر آختارو
(Fev. kib.)

*Ey bahar rüzgârı, avare gönlümü aramak üzere her tarafa git,
Vâdi, dağ ve beyabanları bir bir arayıp tara.*⁵³

آلداکیل گر بولسه مجنون شیوه و بی اختیار
قویماین اوز اختیار یغه بوساری باشقارو

(F. kib.)

*Mecnun gibi âşık ve iradesini kaybetmiş dahi olsa, kandır,
Kendi halinde bırakma, bu tarafa getir!*

Gösterilen emir şekillerinin mânasını, Mirza Mehdî Handa *Mebâni'l-lûgat*'inde teyidediyor. Emir tarzı bahsinde Mehdî Han her iki şekli kaydeder. Ona göre emir tarzı 2. şahsın sonu açık hece ile:

⁵³ A. e., 114 s. bk.

dir. (برگردان) 'iade et' قایتارو ve (تفحص کن) 'ara' آختارو (برو) 'git' بار Bazan da sonuna bir و ilâve edilir. Sonra Mehdî Han, Nevaî'nin *Fevâidü'l-kiber*'de yukarıda zikredilen بارو، قایتارو ve آختارو kelimele-
rini içine alan beyitleri misal olarak gösterir.⁵⁴

Bunun gibi Mehdî Han *-dik* ekli emir tarzı 3. şahsı da kaydeder. Emir tarzının teşkiline yarıyan alâmeti zikrederek diyor ki: 1. alâmet *-dik*'tir, meselâ: اسرادیك 'saklasın' (نگهدارد)،⁵⁵ tıpkı bunun gibi سوردیك 'sorsun' (پرسد) ve اولدیك 'olsun' (باشد).⁵⁶

Bundan başka Mehdî Han gramerinde *-dik*'li şekli daha iki kere ele almaktadır. İlkinde emir tarzını teşkil eden aynı mânada eklerini zikreder, bunlar kelime sonuna eklenerek emir tarzını yaparlar, meselâ الدیك، السون، الغای، yani 'alsın' (بگیرد)، کیلکای، کیلدیك، کیلسون، yani 'gelsin'.⁵⁷ İkinci yerde bu şekil, imlâsı aynı olan benzetme edatı ile birlikte kaydedilmekte ve yukarıda zikredilen Nevaî'nin *Nevâdirü'ş-şebab*'ından باردیك 'gitsin' (برود) ve اسرا دیك 'saklasın (نگهدارد) gibi misallere dayanarak onun emir mânası yeniden tebarüz ettirilmektedir.⁵⁸

Böylece bu emir şekillerinin mânası şüphe götürmez gibi görünür, fakat bu şekiller başka mânalarla da karışırlar. Emir tarzı 2. şahıs için *Abuşka* sahibi bir *-i* ekli şekil kaydeder ve bunu بارى'nin دوکلوسی دمکدر دخی امر ایدوب وارکت! دمکدر ve 'var, git' diye tercüme eder.⁵⁹ Mehdî Han yine emir tarzı 2. şahıs için bir *-a* ekli şekil daha kaydeder ve der: diğer şekil emir şeklidir ve bu kelime sonuna eklenen fetha ile teşkil edilir, meselâ تیشا yani 'deş' (سوارخ کند). Bununla ilgili olarak Mehdî

⁵⁴ Mirza Mehdi, *a. e.*, 36. s.; L. Budagov, *Lûgat*, II, 32. s. ile krş.

⁵⁵ Nevaî'nin *Nevâdirü'ş-şebab*'ından yukarıda bahsedilmiştir.

⁵⁶ *The Mabâni'l-lughat*, 37-38. s.

⁵⁷ *A. e.*, 26. s.

⁵⁸ *A. e.*, 88. s.

⁵⁹ Velyaminov-Zernov, *Lûgat*, 127. s.

Han Nevaî'nin *Sedd-i Iskenderî*'sinden ve Lûtfî'nin şiirlerinden تاريخه 'ekile' (زراعت شود)⁶⁰ kelimesini tanık gösterir.

Fakat, Mehdî Han, Nasirî ve Heratlı Tâli'in lûgatlerinden faydalanan *Abuşka* sahibinin -u ekli 2. şahıs emir tarzının mânası üzerindeki şüphelerini tenkid etmektedir. Mehdî Han diyor ki, Nasirî kitabının mukaddemesinde yanlış bir fikir ileri sürmekte ve onu bir şiirle teyid etmektedir, Heratlı Tâli ise, emir mânası taşıyan bütün eklere yazıda mânayı kuvvetlendirmek için bir و 'ın eklendiğini söylemektedir. Mehdî Han her iki iddianın da hatadan ileri geldiği fikrindedir.⁶¹

Bu şüphelere anlaşılan -u ve -i'li 2. şahıs emir tarzının uygurca -u'lu gerundiumla ve -a'lı gerundiumla veya vokalli köklerin konsonantlı köklerle karıştırılması sebep olmuştur (*Abuşka*'da يازمه ميه diye açıklanan الماغای ile krş).⁶²

Dik ekli emir tarzı 3. şahıs dolayısıyla çeşitli mânaların dik-kate değer bir şekilde birleştirilmesine raslanır. *Abuşka* sahibi bir kere bu şekli kaydederek كيزديك kelimesini şöyle izah eder: 'dolaşsın, dolaşarak gezsın' ve Nevaî'nin *Garâibü's-sıgarın*'dan misal olarak şu beyti göstermektedir:⁶³

نواي سيودی بير لوليني كيزديك ربع مسكونده
اكرارات اكر برلاس اكر ترخان اكر سولدوز

*Arlat olsun Barlas olsun, Tarhan olsun, Sulduz olsun dünyanın
dörtte birini gezdik,*

Fakat Nevaî bir lüliyi sevdi.

Bu hal şüphelidir. Fakat, Nevaî dilinde *dik*'li emir şeklinin mazi 2. şahıs arkaik şekli ile birleşmesi mümkündür. *Abuşka* müellifi

⁶⁰ *The Mabâni'l-lughat*, 26. s.

⁶¹ Bu misal *Abuşka* lûgatinde و غرايب الصغر tanık gösterilerek geçer, 126-127. s. bk.

⁶² Bu misal *Abuşka* lûgatine بدايع الوسط divanından alınmıştır (126. s.).

⁶³ Misal *Abuşka* lûgatinde geçer (156. s.).

ایردیک لار ilini kaydederek 'varsınız' diye tercüme eder ve bunu ispat için Nevaî'nin *Seb'a-i seyyare*'sinden şu beyti göstermektedir :

قوم وخیلی که بندم ایردیک لار   نی دیسام سرفکندم ایردیک لار
Millet ve askerler benim esirlerimsiniz,
*Ne desem bana itaat etmiştiniz.*⁶⁴

Bu misalin Mehdî Han'da da kaydedilmesi ancak fiilin mûtat geçmiş zaman çokluk 2. şahıs şeklinde geçmesi dikkati çeker.⁶⁵

قوم وخیلی که بندم ایردینکلار   نی دیسام سرافکندم ایردینکلار

Bunun gibi *Abuşka* lûgatinde *dik* ekli emir tarzı teklik 3. şahıs da ele alınmaktadır. Lûgatın müellifi, meselâ *باردیک* kelimesini Nevaî'yi tanık göstererek, *وارسون کتسون دمکدر* diye tercüme eder :

اول دغی ایچتیک وخوشحال اولدیک   غم ومحت انکا پامال اولدیک
(Fev. k.)

O dahi içsin ve neşelensin,
Kederler ve mihnetler ayağı altında ezilsin.

کیم که کونکلین ایستاماس غمکین تلین اسرار دیک
کیم تلین تیغان کیشی نینک کونکلیدا آزار ایماس

(Nev. ş.)

Kederli kalbe sahip olmak istemiyen, dilini tutsun,
Çünkü dilini tutan bir kimsenin gönlünde ıstırap olmaz.

تلیبه کونکلونکنی نوایی ضبط ایلائی آلمادینک
ایمدی چیک آندین ایلیک هر ساری بارسا باردیک

(Nev. ş.)

Nevai, sen deli gönlünü tutamadın,
Şimdi bırak onu, nereye giderse gitsin.

آیرمان ساچینک بندیدین مین کونکل نی
اکر بند بندیمنی دوران آیدیک

⁶⁴ Velyaminov-Zernov, *Lûgat*, 51. s.

⁶⁵ *The Mabâni'l-lughat*, 36. s.

(Nev. ş.)

*Devran benim vücudumu parça parça etse dahi,
Gönlümü saçının bendinden ayırmam.*

نامه قرا قیلاغالی بولدیک سریع   نامه سیه لارغه چو سین سین شفیع

*Mademki namesi siyah olanlara sen şefa'at edeceksin, ⁶⁶
Nameyi kara kılmak hususunda çabuk olsun.*

جنونوم دین پری رویوم غه سودا گر اثر قیلدی
بیتیدیک لار کوزو کونکلوم قوشی دین توکسه قان تعوید

(Bed. v.)

*Eğer benim cununum yüzünden peri yüzlü sevgilime seveda hastalığı gelirse,
Göz ve gönlüm kuşunun döktüğü kandan sevgilime nuska yazsınlar.*

وطن غه یانیب خلق آسوده دل   باری بیز دین اولدیک لار اما بجل

Halk vatana rahat gönül ile dönünce tamamiyle mesud olsunar. ⁶⁷

Bundan başka müellif *imek* üilinin -miş ekli şekline eklenen -*tuq* veya -*duq* şimdiki zaman bildirici ekini de kaydeder :

مونکا تکروکه حالا ساغ ایمش دوک   یری که دشت و کاهی تاغ ایمش دوک

(Ferh. ve ş.)

*O bu zamana kadar hâlâ sağlamış,
Kaldığı yer gâh çöl gâh dağmış. ⁶⁸*

کونکل آلوردا عجب دلربا ایمش دوک سین
نی دلربا که بلای خدا ایمش دوک سین

(Bed. v.)

*Sen gönül kapmakta hayret edilecek bir gönül alıcı imişsin ;
Ne gönül alıcısın ! Sen Allaktan bir belâsın.*

Abuşka müellifi, yukarıda geçen beyitleri tanık göstererek
ایمش دوک سین   şeklini   ایمش سن سن   şeklinde izah etmekte

⁶⁶ Velyaminov-Zernov, *Lûgat*, 136. s.

⁶⁷ A. e., 358. s.

⁶⁸ A. e., 74. s.

ve bu şeklin, *Ferhad ü Şirin*'den alınan misallerden anlaşılacağı gibi, bazan belirsizliği ifade ettiğini söylemektedir.⁶⁹

Mehdî Han da, gramerinde Nevaî'den aldığı *imiştük*'ten *tük* ekini kaydetmektedir.⁷⁰

Belirtildiği veçhile seleflerinde de gördüğümüz batı edebî geleneği Nevaî'nin dilinde de izler bırakmıştır. Fakat, Nevaî, en yakın seferlerine nazaran doğu Uygur dil geleneklerine daha az bağlıdır. Onun dilinin yukarıda zikredilen ve birçok başka hususiyetleri ancak bugünkü Özbek ağızlarının daha esaslı bir şekilde tanınmasından sonra aydınlatılabilir. Nevaî devrinin Özbek dili ise hemen hemen hiç araştırılmamış vaziyettedir.

Büyük Özbek şairinin edebî faaliyeti, yazı dilinin lehine, en çok kelimelerin seçilmesinde kendini göstermiştir. Bu hususta her şeyden önce onun *Muhâkemetü'l-lûgateyn* adlı büyük eseri tanıklık yapar. Ali Şir Nevaî için söz, gerçekten bir inci, kıymetli bir taş demektir; o, bu kıymetli taşlar üzerinde kuyumcu işçiliğini, yani kelime üzerinde çalışmayı şair için bir borç bilirdi. Bu durumun fark edilmemiş olması imkânsızdır. Á. Vámbéry, Orta Asya türkçesini her şeyden önce Anadolu türkçesi ile mukayese ettiği zaman, onun kelime hususiyetlerine dikkat etmiştir. Vámbéry diyor ki: Eğer Nevaî himmetiyle kurulmuş olan Orta Asya türkçesi Batı dilleriyle karşılaştırılacak olursa, onda, Türkiye türkçesinde ve farsçada arabizmlerle ifade edilen mücerred mefhumları karşılamak üzere, konuşma dilinden alınmış kelimelerin büyük sayısı göze çarpar. Vámbéry burada Türkiye türkçesi *ümidetmek*'i çağ. *او مسونماق* ile Tü. tü. *ikmal etmek*'i çağ. *توكالاماك* ile, Tü. tü. *arzulamak*'ı çağ. *اولسوماك* ile, Tü. tü. *methetmek*'i çağ. *ماقتاماق* ile v.b. karşılaştırmaktadır. Bu karşılaştırmaya dayanarak Vámbéry Orta Asya türkçesini gerçekten önemli bir hâdise diye vasıflandırmaktadır.⁷¹

Ali Şir Nevaî'nin kelime hazinesini ve onun kurduğu edebî dili tetkik etmemiz gerekiyor. Büyük Özbek şairinin halk dilini iyi

⁶⁹ *Ferhad ve Şirin*'in yeni tab'ında *duk değil dur* (Aliser Nevaij, *Ferhad ve Şirin*, Taşkent 1940, 630. s.).

⁷⁰ *The Mabâni 'l-lughat*, 93. s.

⁷¹ Hermann Vámbéry, *C'agataische Sprachstudien*, Leipzig 1867, 10. s.

bildiğini ve eserlerini yazarken ondan geniş ölçüde istifade ettiğini daha şimdiden söyleyebiliriz.

Ali Şir Nevaî, Özbek yazı dilinin tarihinde yeni bir çığır açmış, bunu savunmuş ve gelişmesine sağlam bir şekil vermiştir. Bu herkesçe malûmdur. Türk filolojisinin bir mütehassısına göre “O, millî dilin hemen hemen biricik veya hiç değilse en kuvvetli mücadelecisi idi.”⁷² Büyük Özbek şairinin başka bir Avrupalı biyografına göre ise: “O, milliyetçiliğin müessisidir, çünkü millî dile baş vurdu ve onu cerh edilmez ve münakaşa edilmez hale getirdi.”⁷³

Biz de millî dil uğruna savaştan bu seçkin adamın, hâtırasını anmakta, şairin gururla bahsettiği hayat eserine büyük bir değer vermekteyiz :

Men ulmenki ta Türk bedadidur,
Bu til birlä ta nazm bunjadidur.
Fäläk körmädi men käbi nadiri,
Nizamij käbi nazm ara qadiri ⁷⁴
*Ben oyum ki Türk güzelleri (âşıklarına) zülüm edeli ve
Türk dili ile manzumeler vücuda getirileli beri ⁷⁵
Felek, benim gibi nadir,
Nizamî gibi nazım sahasında kadir olanı görmedi.*

III.

Sonuç olarak meselenin sırf terminoloji tarafı üzerinde durmak gerekir. Yukarıda gördüğümüz gibi Nevaî Ön ve Orta Asya’da edebiyat dilini teşkil eden ve bilhassa farsça karşısında kendi diline “Türkî” ismini verirdi. Ondan aynı zamanda Çağatay diye de bahsettiğini görüyoruz. Türk adı, sınırları Amu-Derya’ya kadar uzanan göçebe devleti kurmuş olan kavmin ismi olarak VI. yüzyılda Çinlilerce ve Bizanslılarca bilinmekteydi. Bu isme VIII. yüzyılda Orhon kitabelerinde, daha sonraları Arap ve Fars filolog ve tarihçilerinde raslanır. Türk kelimesi çeşitli şekillerde açıklanmaktadır, moğolca-

⁷² N. N. İl’minskiy, *Vstupitel’noye çteniyeye v kurs turecko-tatarskogo yazıka*, Kazan 1862, 36. s.

⁷³ M. Belin, *Notices biographiques et littéraires sur Mir Ali-Shîr Névaî* : Journal Asiatique, V. seri, XVII. cilt (Paris 1861), 222. s.

⁷⁴ *Car Devan*, Taşkent 1940, 383. s.

⁷⁵ Edebî dil sayılmamak haksızlığına uğramış millî edebiyatlarının dili sayılmıyordu.

daki *dugulga* (*dulga*) 'çelik başlık' veya Sun hanedanı v.s. tarihinde geçen Tu-ki-e dağ ismi ile karşılaştırılmaktadır. Vámbéry'ye göre Türk 'insan' demektir, bazı Türk şivelerinde Türk 'kaba, yontulmamış' mânasındadır. Babur'da *Türk ve merdane kişi irdi* 'kuvvetli ve cesaretli bir insandı' mânasına geldiği gibi uygurcada 'kuvvetli, kudretli' mânasında kullanılmıştı. Radloff Türk kelimesinin, VII-VIII. yüzyıllarda hüküm süren hanedanın adından geldiğini ileri sürmüştür. Ne olursa olsun Türk dili tâbiri Nevaî'den önce de hesaba alınan bütün Türk lehçe ve şivelerinin müşterek ismi olarak kullanılmıştır.

Çağatay dili tâbiri de bunun gibi müphemdir. Şeybanî Han'ın fetihlerinden sonra yeni Özbek hanlıklarının kuruluşu da, bir müddet sonra Çağataylılar ile Özbek, Çağatay dili ile Özbek dilinin zıt terimler olarak birbiriyle karşılaştırılmasına yol açmıştır. Ali Şir Nevaî'nin daha genç çağdaşı ve öğrencisi Şeybanî Han tarafına geçen Harezmlî Muhammed Salih, *Şeybanî-nâme* adlı mesnevisinde, muhasara eden yeni Özbek müstevlilere medeniyetsiz istekliler gözü ile bakan Semerkantlıların elçisine hitaben, hana şu sözleri söylemektedir:

بیل که مین بارچه غه مشفق دورمین   بارچه ایل بیرله موافق دورمین
جغتای ایل مینی اوزبک دیماسون   بیوده فکر قیل غم بیاسون

*Bil ki ben herkese karşı şevkatliyim,
Bütün halkla iyi geçiniyorum,
Çağatay halkı bana Özbek demesin,
Beyhude düşünüp gam yemesin.* ⁷⁶

Muhammed Salih, Timurîleri bırakıp Şeybanî Han tarafına geçtikten sonra kendisinin herkesin sitemine uğradığını kaydetmektedir :

دیدیلار سین جغتای ایل سین   اوشو ییردا جغتای خیلی سین
نیدیب اوزبک بیله یاور بولدونک   خانغه بوینکلغ جا کر بولدونک
مین دیدیم سیزکه جوابیم اوق تور   بوندین اوزکا بسه سوزیم یوق تور

*Dediler ki: sen Çağatay halkındansın,
Bu yerde Çağatay ordusuna mensupsun,*

⁷⁶ Muhammed Salih, *Şeybanî-nâme*. Meliorankiy tab'ı, SPb. 1908, 75. s.

*Ne diye Özbeklere dost oldun
Ve padişaha böyle kul oldun.
Ben dedim: Cevabım işte budur
Ve bundan başka sözüm yoktur.* ⁷⁷

Babur, *Baburname*'de (26. s.) Özbek zor kişini böke derermiş 'kuvvetli insana Özbekler "böke"' dediklerini söylemektedir. Fakat burada, Timurluların, Şeybanî Han Özbekleri ile yaptıkları silâhlı savaş devri bahis konusudur.

Daha sonra XVII. yüzyılda Hive tarihçisi Ebulgazi Han, Çağatay dili ile, anlaşılan S. E. Malov'un da ileri sürdüğü gibi, kendi devrinin basit konuşma dilinden uzak olan yazı dilini kastetmektedir. Ebulgazi Han, *Şecere-i Türk*'ün mukaddemesinde şunları söylüyor: "Bu tarihi yaşı ve yaman barçaları bilsün tip Türkî tili birlen ayttım. Türkîni hem andağ ayıp-men kim beş yaşar oğlan düşünür. Bir kelime Çağatay Türkîsindin ve Farisîdin ve Arabîdin çoşmay-men, ruşen bolsun tip." ⁷⁸

Burada, basit üslûp ile üslûplar mücadelesi, yani tarihçinin basit üslûbu ve yüksek çağatay üslûbu arasındaki mücadele bahis konusudur. Yine Hiveli Ebulgazi eserlerinin, ilim edebiyatında, Çağatay dili yadigârları arasında sayıldığını kaydedelim.

Umumiyetle Çağatay tâbiri ve onunla ilgili tâbirler Cengiz Han'ın ikinci oğlu Çağatay hissesine düşen Harezmi, Doğu ve Batı Türkistan XIV. yüzyılın başlarında Maverâünnehir'in idaresi Çağatay torunu Tuva Han'a geçtikten sonra, Çağatay tâbiri resmî olarak Moğol hanların idare ettikleri Orta Asya devletlerinin ismi olarak kullanılmıştır.

Resmî mânadan başka, Çağatay tâbiri daha dar mânada kabîle adı olarak da kullanılmıştır. Nevaî ve Babur'da kelimenin bu mânada kullanılışına raslanır. Clavijo'ya göre Çağatay kabîleleri Timur zamanında hemen hemen askerî veya hassa muhafız kıtası yerini tutuyordu. Tarihçi Nizameddin Şamî ve Mirhond bu tâbiri hemen hemen aynı mânada kullanmaktadırlar. Çağataylıların aslında türkleşmiş Moğollar oldukları da sanılmıştır. ⁷⁹

Etnografik mânada kullanılan çağatayca tâbiri ve Çağatay ka-

⁷⁷ A. e., 211. s.

⁷⁸ *Şecere-i Türk*, Desmaison neşri, Sbg. 1871, 5. s.

⁷⁹ Bartol'd, *İstoriya kull'turnoy jizni Turkestana*, Leningrad 1927, 93. s.

bîlelerinin adları Semerkant ve Harezmi'de ⁸⁰ Özbekler arasında ve muhtelif coğrafî isimlerde, meselâ Taşkent'te mahalle adları arasında muhafaza edilmişti. Meselâ Çagatay Kapkası (Çagatay kapısı), Çagatay tepa, Çagatay yangi şahar, Çagatay çakar, Çagatay bil-tepa, Çagatay karakamış, Çagatay naircan kulagi, Çagatay sor Keçar v.b. ⁸¹ Hülâsa Çagatay kabîleleri, Özbek kabîleleri ile çoktan karışmış bulunuyorlardı.

İlim edebiyatında görüldüğü gibi Çagatay edebiyatı v.s. terimler bugüne kadar Orta Asya Türk dili v.s. adlarıyla birlikte en mühim bir mânada kullanılmaktadır. Tanınmış Macar şarkiyatçısı Vámbéry, Çagatay dili ile XII. yüzyılda Orta Asya'da ortaya çıkan ve XIX. yüzyıla kadar kullanılan edebî dili kastetmektedir. Radloff, Melioranskiy, Korş gibi Rus filologları Çagatay kelimesinin kullanılmasını XV - XVI. yüzyıllara inhisar ettirirler. Bu terimi meşhur Türk edebiyat tarihçisi Köprülüzade de aşağı yukarı aynı mânada kullanmaktadır. Terimlerdeki fikir ayrılığı ilimde huzursuzluk yaratır, bunu kuvvetimiz yettiği kadar ortadan kaldırmalıyız. Bu konuda geleneğe dayanarak Çagatay dili ve Özbek dili mefhumlarını tam bir kesinlikle tarif etmemiz mümkün müdür? Bu diller birbirinden farklı mıdır ve aralarındaki hudutları tesbit edebilir miyiz? Nevaî'nin temelini attığı ve tabîî olarak beş yüzyıl boyunca bazı değişikliklere uğramış olan yazı dilinin tek istikamette geliştiği muhakkaktır. Bundan başka Özbek milletinin teşekkülüne muhtelif akraba kabîlelerle birlikte Nevaî'nin çağdaşı olan kavimlerin de iştirak ettikleri tamamen aşikârdır. Özbek dili şimdiye kadar da birtakım ağızlara bölünmüştür, bunlardan son yüzyılda yeni edebî dil kurulmuştur. Özbek milleti, yüzyıllar boyunca milletin malı olan bütün medenî kıymetlerin mirasçısıdır; bu sebeple sırf geleneğe hürmet etmek için sunî bir terminolojinin devam ettirilmesini lüzumlu saymamaktayız. Uzun zaman Özbek dili yerine, sunî olarak Sart dili tâbirinin kullanılması da bu yüzdendir. Son yıllarda kurulan Özbek yazı dilinden farklı olarak, bugün Özbekistan'da da olduğu gibi, XX. yüzyılın başlarına kadar devam eden Özbek yazı diline eski Özbek adını vermek daha doğrudur. Böylece, Özbek yazı dilinin gelişmesindeki tarihî devamlılık ve bu gelişmenin çeşitli tarihî şartlar içindeki safhaları belirtilmiş olur.

⁸⁰ Aristov, *Zametki ob etniçeskom sostave tyurkskih plemen*: Jiv. Starina, vip. III-IV, 1896, 423-425. s.

⁸¹ M. G. Mallickiy, *Taşk. mahallya ve mauza*: Sbornik Bartol'du, Taşkent 1927, 118-119. s.